

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

474-475

40 NET WERK

Redactioneel

Deze keer ligt de nadruk helemaal op studiedagen! Een teken dat er veel activiteiten gaande zijn. In de maanden oktober, november en december was het behoorlijk druk. Het symposium 'Terug naar de toekomst' krijgt nog een staartje: de dagvoorzitter, prof. Leo Jansen, gaat op 2 februari op het RIONED congres de resultaten van die dag presenteren. De toehoorders zullen dan bijna uitsluitend komen uit de wereld van de waterkwantiteits- en waterkwaliteitsbeheerders en de nadruk zal liggen de actuele vraagstukken. Met 'Terug naar de toekomst' hebben we de weg verder bewandeld die we met de dag over bodemsanering waren ingeslagen: contact zoeken met vakmensen die zich bezig houden met actuele vraagstukken en daarbij het lange termijn perspectief tussen verleden en toekomst op concrete wijze illustreren.

De in het vorig nummer geplaatste oproep heeft een aantal lezers ertoe bewogen een bijdrage te sturen om de werkzaamheden van Net Werk voort te zetten. Aan alle donateurs onze dank. Uw giften blijven natuurlijk welkom, want de continuïteit van Net Werk staat nog steeds op het spel.

De overstromingen in Limburg hebben op pijnlijke wijze een levenschte illustratie geleverd voor

het onderwerp van de komende Net Werk bijeenkomst op 27 april a.s.: risico's, risicoperceptie en de wijze waarop op de dreiging van onheil wordt gereageerd. Hoe meer je je met het onderwerp risico's bezig houdt, hoe duidelijker het wordt dat het fundamentele aspecten van de geschiedenis van hygiëne en milieu raakt. En hoe meer je bewust wordt van de complexiteit van de materie. Het onderwerp is eigenlijk zo rijk dat het wel meer dan één dag verdient. De belangstelling kunnen we in elk geval peilen op 27 april. In nummer 41 komen weer de door andere kopij verdrongen bibliografische signalementen.

Myriam Daru

Het zal je maar gebeuren...

Net Werk bijeenkomst over gezondheidsrisico's, milieuhygiëne en geschiedenis

27 april 1994, Academiegebouw Domplein 29, Utrecht, zaal 19, 10. u Vrije toegang

Sprekers:

Prof. dr. Leo Noordegraaf (Universiteit van Amsterdam) over risico's en pest- en andere plagen.
Dr. Pieter Bol (Gezondheidsraad)

over historische perspectieven van het risico-begrip in de geneeskunde.

Drs. Roland Bal (Centrum voor Recht en Beleid, Leiden) over de risico-opvattingen in het debat rond de gevaren van kunstvezels voor de gezondheid.

(meer details over deze lezingen in nummer 41)

$\frac{1}{2}$

Er gaat geen dag voorbij of we zien de complexiteit en risico inschatting, -perceptie en -management in alle hevigheid in de media naar voren komen. Ondanks rampsce-nario's, oefeningen en lessen uit het verleden zijn er altijd pijnlijke ver-rassingen.

De meeste onderwerpen die ter sprake komen in de geschiedenis van hygiëne en milieu hebben in meerdere of mindere mate te maken met risico's, gevaren, dreiging, angsten en de wijze waarop mensen daarmee omspringen. Toch is het onderwerp risico's en geschiede-nis tot nu toe nog niet expliciet ter sprake gekomen tijdens een Net Werk bijeenkomst. In de meeste gevallen lag de nadruk op de ge-vaarlijke verschijnselen zelf, terwijl de reacties door overheden, experts en publiek slechts aanvullend naar voren kwamen - en dan niet in het theoretisch en methodologisch ka-der van risico-onderzoek.

Voor de komende bijeenkomst op 27 april aanstaande is gekozen om

de gevaren van de mens, komend van epidemieën of gevaarlijke stof-fen centraal te stellen. Ter discussie staan de verschillende interpretaties van het begrip risico en de vraag of actueel risico-onderzoek een kader kan bieden om milieu- en hygiëne-historische onderwerpen door te lichten.

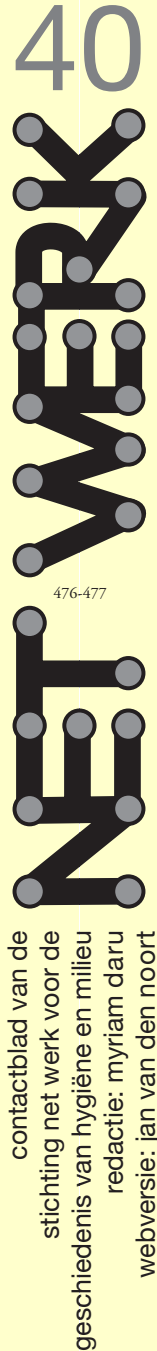
Afhankelijk van de belangstelling komt er een tweede studiedag in de toekomst, waar andere aspecten de aandacht kunnen krijgen.

Inlichtingen: M. Daru
040-42 38 14 fax 040- 48 07 94

Verslag De groene geschiedenis van de aarde Ponting in Groningen

Sommige toehoorders vonden de aula van de Groningse universiteit iets te rijkelijk verlicht toen Clive Ponting op 20 oktober j.l. aantrad om een lezing in de reeks 'Overle-ven' te geven. Inderdaad: bij de te-nuur van zijn verhaal paste een wat donkere stemming.

De perceptie van milieucrisis is een jong fenomeen dat hooguit 100 jaar oud is poneerde Ponting. Dat wil niet zeggen dat bewustzijn van vervuiling niet van veel eerder datum is. Wel nieuw is de discus-sie in wetenschappelijke termen.

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Bij verwijten aan het adres van bijvoorbeeld Brazilië ontbreekt echter het historisch besef van het eigen falen (de niet geringe ontbos-sing in niet-tropische delen van de wereld). Hoofdthema's zijn de verwording van de voedselketting, de menselijke dominantie boven alle eco-systemen; de snelheid van veranderingen en de acceleratie van het veranderingstempo. Ponting schetst vervolgens de verschillende fases van de menselijke ingrepen en de schade aan het milieu die al van-af de tijd van de jagers-verzamelaars aan de omgeving werd toegebracht, eerst kleinschalig maar al met de erosie in Mesopotamië van bedui-dende omvang. Met het gebruik van fossiele brandstoffen is bescha-diging op veel grotere dan regionale schaal ontstaan. Milieurampen waren vroeger lokaler van aard. De twee vragen die we ons dienen te stellen is of we de twee hoofdtran-sities - tot landbouw en tot fossiele brandstoffen - moeten en kunnen volhouden. We zijn daarbij afhan-kelijk van de aanpasbaarheid van de maatschappij en haar reactie op signalen van uitputting. Maar hoe aanpasbaar is de maatschappij? In Mesopotamië bleek het onmogelijk de maatschappelijke structuren om te buigen om het hoofd te bieden aan de dreigende milieuramp. Het Paaseiland onderging een volledige uitputting van de natuur. Complexe maatschappijen kunnen zeer lang

de illusie van stabiliteit in stand houden. De vraag is of de gedachte van de duurzame ontwikkeling voldoende snel tot fundamentele veranderingen kan leiden. Ponting is daarover pessimistisch. Hij stelt zich ook de vraag of voldoende snelle veranderingen niet zulke radi-kale ingrepen vereisen dat deze niet in het kader van een democratie te verwezenlijke zijn. Er zijn deel-oplossingen, maar elke oplossing roept vragen op. Is het stoppen van de industrialisering van de derde wereld ethisch verantwoord? Hoe kan een verantwoorde herverdeling worden geforceerd en gecontroleerd binnen een democratisch kader? Tijdschaal en globale schaal stellen ons voor onverkwikkelijke dilem-ma's. De zogenaamde global village draagt wel bij tot versnelde ver-spreiding van informatie, maar niet tot het voorspellen van individuele handelingen. In de plaats van cul-tureel bepaald collectief gedrag zien we versplintering, terwijl ingrij-pende veranderingen uiteindelijk afhankelijk zijn van de som van de individuele handelingen en naties als lichamen niet in staat zijn de versplintering een halt toe te roe-pen. In de discussie maakte Ponting duidelijk dat hij een 'status quo by control' verwachtte op regeringsni-veau. Alhoewel er een traditie is van duurzaam gebruik van voorraden, hebben kolonialisering en decolo-nialisering tot te grote evenwichts-

$\frac{2}{3}$

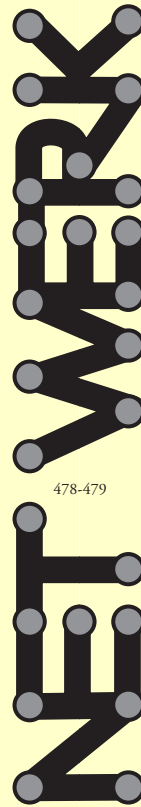
stoornissen geleid om deze binnen een generatie om te buigen. Daarbij wordt vaak voorbij gegaan aan het verschil tussen mannen en vrouwen bij het omspringen met natuur en milieu. Ook de milieueffecten van oorlog kwamen ter sprake. Zelfs een koude oorlog kan schade toebrengen. Ingaand op het vraagstuk van het antropocentrisme maakte Ponting duidelijk dat het verkeerd zou zijn daarin uitsluitend een westerse houding te willen zien.

Tijdens het rondom het boek van Ponting georganiseerde symposium op 21 oktober kwamen naast loftuitingen voor de synthetische wijze waarop Ponting de groene geschiedenis van de wereld had weten te vertellen, ook kritieken los. Zo had *Henk van Zon* graag gezien dat er meer rekening gehouden was met recent onderzoek, in het bijzonder van onderzoekers buiten de anglo-saksische wereld. Het boek is een goede inleiding voor leken maar schiet wat tekort als wetenschappelijke bijdrage. Hij verwijt Ponting een visie die te veel uitgaat van een noodlottige tendentie van de mens om zijn nest te bevullen. Ponting geeft te weinig aan dat er wel degelijk beduidende groepen van mensen in het verleden zich druk hebben gemaakt om oneigenlijk gebruik van de aarde. Daarnaast had Van Zon ook graag een duidelijkere ethische stellingname willen vernemen van de auteur.

Professor S. Bottema gaf een voorbeeld hoe niet-historische disciplines een wezenlijke bijdrage kunnen maken aan de milieugeschiedenis. Het lukte hem dankzij palynologisch onderzoek historische visies over de veranderingen van het Mesopotamische milieu bij te stellen, vooral de meningen van historici over periodes van vocht en van droogte. Daarnaast liet hij ook zien hoe een met rust gelaten uitgemergelde mediterrane natuur zich kan herstellen maar ook hoe het concentreren van boeren op een bepaald gewas (in dit geval aardappelen in Anatolië) kan leiden tot een milieuramp binnen een generatie door de uitputting van watervoorraden die zich tot dan toe telkens hadden kunnen herstellen. De mate waarin kleine groepen mensen in het verleden schade hebben toegebracht kwam daarna in de discussie weer naar voren. Bij diverse uitwisselingen bleek ook hoe voorzichtig omgesprongen moet worden met generalisaties. Een begrip als 'transhumance' kent bijvoorbeeld talrijke invulling, afhankelijk van de lokale situatie. De discussie maakte ook duidelijk dat er in de wetenschap een 'tunnelwaarneming' kan optreden waardoor historici en archeologen te weinig gebruik maken van pollen als historische bronnen.

Jan Boersema bracht een andere dimensie in het debat door het du-

40

478-479

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

alisme mens-natuur ter discussie te stellen en te laten zien hoe de diverse denktradities die de westerse wereld de relatie tot de natuur definiëren. Tegenover de hiërarchieën van de Griekse filosofie van goden naar mens, dieren, planten en de abiotische wereld plaatste hij de driehoeksrelatie van Godmens (en heiligen)- niet-menselijke schepping. Voor een verandering in het milieu-denken moeten de traditionele patronen op hun kop gezet worden. Vooruitgang mag niet meer gemeten worden in termen van fysieke output en er moet eigenlijk helemaal gebroken worden met vooruitgang als criterium. In zijn visie bieden eigenlijk bestaande religies al voldoende houvast voor een ethisch verantwoorde houding ten opzichte van de natuur. Wel blijft het moeilijk om een individu te overtuigen van de voordelen van collectief bereikte resultaten.

C. van der Meer begaf zich op het terrein van feiten en waarden. Zijn feiten relevant, betrouwbaar, in voldoende mate aanwezig? Welke rol speelt interpretatie bij het vergaren en verwerken van feiten? Waarden spelen zelfs bij de meest elementaire constatering mee. Aan de ene kant kunnen we aangeven dat bossen verdwijnen. Aan de andere kant moeten we ons afvragen hoe erg het is dat bossen verdwijnen:

dit is immers een kwestie van waarden. Ponting laat in zijn boek de kans liggen om de verschillende benaderingen en hun invloed op interpretaties met elkaar te vergelijken. Diverse interpretaties laten ons in de steek. Eurocentrische interpretaties kunnen ertoe leiden dat andere dan Europese expansies en hun invloed op het milieu te weinig aan bod komen. De correlatie van religieuze uitgangspunten en omgang met de natuur is allerminst eenduidig, we vinden soortgelijke religies bij soortgelijke systemen. Ponting heeft onvoldoende rekening gehouden met een aantal historisch-economische interpretatiemodellen. Het theoretisch debat is grotendeels afwezig in zijn boek terwijl onvermijdelijk waardeoordelen aanwezig zijn achter de presentatie van feiten. In de discussie werden deze thema's iets verder uitgewerkt, bijvoorbeeld de vraag of de milieu-effecten van sommige expansionistische maatschappijen nu al voldoende bekend zijn om zinnige vergelijkingen te kunnen trekken en de vraag van het hantieren van criteria over verslechtering en verbetering van het milieu in een gegeven situatie.

In zijn repliek gaf *Ponting* -enigszins voorspelbaar- aan dat het gebrek aan theoretische discussie en aan notenapparaat ingegeven was door de doelgroep van zijn

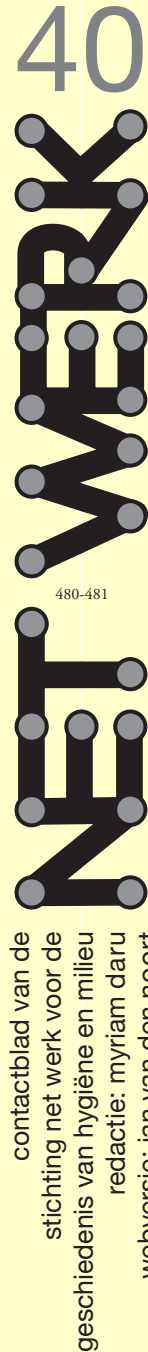
3
4

boek. In Engeland is een boek als het zijne tegendraads: het Engelse geschiedenisonderwijs is blijkbaar bezig aan een herstel van het oude stramien van 'kings, battles and dates'. Alhoewel hij heeft geprobeerd zich zo goed mogelijk in te lezen (toegegeven, in het engels), blijft iets als het herkennen en beoordelen van milieuschade, ook in historisch opzicht, een multi-disciplinaire zaak. Hoe hachelijk dit is blijkt bijvoorbeeld uit de verkeerde interpretatie van het effect van de 'commons', waar het probleem niet gevormd wordt door het gemeenschappelijke bezit maar juist door de toelating van de uitbuiting door iedereen. Een van de meest essentiële problemen is de vaststelling van de betekenis van de vooruitgang in theoretische maar vooral praktische zin. Daarnaast is er de problematiek van de invloed van de technologie. Wie mag tenslotte oordelen over de risico's?

Ponting is zich wel bewust van de milieugevolgen van diverse expansies, maar hij blijft erbij dat de westerse expansie door globalisering zowel kwalitatief als kwantitatief de grootste gevolgen heeft gehad en nog heeft. Vrije markt economie houdt ook de export van vervuiling in, laat ons dat niet vergeten. Zo lang we economische berekeningen niet op een groene leest schoeien is toename van BNP toename van vernietiging.

Verslag 'Er zit een luchtje aan'

Op 4 november jl. organiseerde het stadsarchief van 's-Hertogenbosch een studiemiddag Milieugeschiedenis met de veelzeggende titel 'Er zit een luchtje aan'. De relatie van de mens met de hem omringende natuur ontsnapt niet aan de aandacht van archivariissen die bronnen bewaren en toegankelijk maken. (Gemeentelijke) overheden maken plannen over de herinrichting van de Maasoever, Staatsbosbeheer stoot kleine terreintjes af en als het goed is wordt er t.b.v. een zogenoemd 'beheersplan' wel eens een blik geworpen in het oude papier. Dankzij Lekkerkerk is ons duidelijk geworden dat de vervuiling van de bodem enorm is. Waar die voormalige bedrijfsterreinen zich bevonden zal door zoekwerk in onder meer archieven duidelijk moeten worden, aler een sanering kan worden begonnen. Archiefinstaties moeten zich bezinnen op het 'materiaal' dat zij in huis hebben. Is het wel zo verstandig (geweest) om 'Hinderwet'vergunningen weg te gooien, om maar één voorbeeld te noemen. Om met collega-archivariissen, deskundigen, onderzoekers en ander belangstellenden daar eens over na te denken had het Bossche stadsarchief voor die studiemiddag drie sprekers uitgenodigd: Jurgen Nieuwkoop, Henk van Zon en

Myriam Daru. Zij stelden respectievelijk de bodemvervuiling, de openbare hygiëne in Nederlandse steden en 'het temmen van de beer' aan de orde. Wat de organisatoren verraste was de grote belangstelling voor het onderwerp. Geen archivariissen (bij hen is kennelijk al veel bekend over de problematiek), maar historici en andere onderzoekers, mensen die werkzaam zijn bij milieupolitie en provinciale en regionale afvalstoffendienst en belangstellenden uit het bedrijfsleven (recycling-bedrijven) waren de toehoorders in de collegezaal van het Stadsarchief van 's-Hertogenbosch.

De eerst geprogrammeerde spreker, *Jurgen Nieuwkoop*, vertelde over het onderzoek dat hij verricht had in het kader van zijn promotie in het begin van 1993 (aan de TUE, red.). Uiteraard was zijn aandacht gericht op de provincie Noord-Brabant. De bodem waarin de afgelopen honderdvijftig jaar allerlei stoffen zijn terechtgekomen blijft in het algemeen liggen waar die ligt. Zand of klei dat maakt wel enig verschil of de afvalstoffen zich in meerdere of mindere mate verspreiden. Zand blijkt veel gevoeliger voor bodemvervuiling. Het is welhaast onmogelijk de enorme hoeveelheid vervuilde grond te saneren, daarom moet je kiezen, aldus Nieuwkoop. De meest vervuilde grond eerst weg. Nieuwkoop stelde een top-dertig samen van voormalige ernstig ver-

vuilde bedrijfsterreinen. Om al die bedrijven te traceren is ook spitwerk in archieven noodzakelijk. Daar ligt een schat aan informatie. Als voorbeelden noemde Nieuwkoop negentiende-eeuwse patentregisters, belastingskohieren en adresboeken. Voor historici is er genoeg werk aan de winkel!

Henk van Zon schetste de problematiek rond de drinkwatervoorziening in voorbij eeuwen. De Bossche burgerij putte drinkwater uit de rivier de Dieze, die tevens als openbaar riool gebruikt werd. Ook de drinkwaterputten waren ernstig vervuild door mestvaalten die op korte afstand van de putten lagen. Dat de cholera-epidemieën in de negentiende eeuw hiervan onder meer een gevolg waren is voor óns heel vanzelfsprekend. Voor de enorme kosten die de aanleg van een rioleringssysteem of waterleidingnet vereiste, schrok de overheid toen terug, ondanks de afschrikwekkende cholera-dood die de burgerij toegrijnsde.

'Alles duurde lang in 's-Hertogenbosch' sprak *Myriam Daru*. De (gemeentelijke, red.) reinigingsdienst met het tonnenstelsel 'arriveerde' pas in 1899, 28 jaar na de eerste discussie hierover in de gemeenteraad. Steden als Zwolle (1869), Leeuwarden (1870) en Breda (1877) waren Den Bosch allang voorgegaan. De afvoer van faecaliën werd in Den Bosch nog verpacht en verkocht

aan de Meijerijse boer. Stront was tot de komst van de kunstmest een zegen voor de boer in de Peel. De boer diende de mest als zijn tweede heer en Den Bosch verdiende er aan. Toen was er te weinig van, nu komen we er in om. De bouw van de wijk Het Zand - de eerste stadsuitbreiding (1890-1910) van de voormalige vestingstad 's-Hertogenbosch - leidde niet tot de aanleg van een rioleringsstelsel, dat kwam pas in de Muntelwijk (1920). Het gemeentebestuur koos toen voor het Isaac Shone rioleringsstelsel, dat overeenkomsten (het werkt eveneens op luchtdruk) vertoonde met het Liernur-systeem. Dit systeem werd vijftig jaar daarvoor door het gemeentebestuur afgewezen wegens de hoge kosten. In de discussie aan het eind van de middag werd ook aandacht gevraagd voor het cholera-project dat door de geschiedenissectie van Ons Middelbaar Onderwijs in Noord-Brabant gemaakt is. Gegevens over de cholera-epidemieën zijn toegankelijk gemaakt met behulp van een data-base programma en in het onderwijs te gebruiken. (info: A.J.M. Sliphorst, Berg 78, 5508 AX Veldhoven.) Het drie-maandelijks tijdschrift 's-Hertogenbosch', dat uitgegeven wordt door het Stadsarchief, zal in 1994 de lezingen van Nieuwkoop, Van Zon en Daru publiceren. Aart Vos, medew. onderzoek Stadsarchief 's-Hertogenbosch

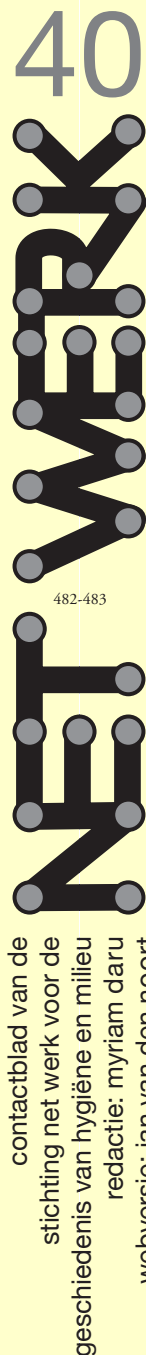
Verslag symposium 'Terug naar de toekomst' Amersfoort 17-12-1993

Voor dit symposium was een andere formule gekozen dan voor de gebruikelijke Net Werk bijeenkomsten. Omdat een grotere groep mensen verwacht werd dan we normaal in een vergaderzaal van het academiegebouw van de Utrechtse universiteit ontvangen, vond die dag plaats in een Amersfoorts congrescentrum, dichtbij de lokatie van het ingenieursbureau DHV waarvan de divisie Milieu en Infrastructuur de dag financieel mogelijk maakte.

De dag werd met veel elan voorgezeten door prof. dr. ir. J.L.A. Jansen (VROM/DGM)

Met deze dag is, net als voor de bijeenkomst over bodemverontreiniging, getracht om geschiedenis van hygiëne en milieu dichter te brengen bij de huidige praktijk. In de zaal waren deze keer historici in de minderheid. Naast 'traditioneel' opererende gezondheidstechnici waren er ook bedenkers en uitvoerders van alternatieve technieken voor het verwerken van vloeibaar afval.

De inleiders waren voor de helft mensen van de praktijk van de gezondheidstechniek, voor de andere helft meer gericht op historische en theoretische analyse.

Pneumatisch stelsel contra spoelstelsel: de ongewone technieken van captain Liernur drs. M. Daru

Liernur verdient een niet-aneccdotische behandeling. Maar zelfs als zijn leven, zijn ideeën en zijn technologische bijdrage exemplarisch worden behandeld in de historische analyse, blijft zijn persoonlijkheid een belangrijke rol spelen in de wijze waarop zijn voorstellen werden aanvaard of verworpen door gemeentebestuurders, hygiënisten, ingenieurs, zakenlieden en publiek. Kenmerkend voor zijn houding is dat hij het probleem van het menselijk organisch afval integraal wilde aanpakken en zich krachtig liet zien als voorstander van een bestrijding van industriële vervuiling aan de bron. Gemeentelijke bestuurders interesseerden zich echter voornamelijk voor het zo goedkoop mogelijk verwijderen van faecaliën tot buiten de gemeentegrenzen. Daardoor is, waar zijn systeem werd toegepast, slechts een deel van zijn concept toegepast. Aspecten als de industriële verwerking tot mest met de daarbij behorende technische vindingen, flankerende maatregelen en technische oplossingen van toilet tot speciale ploegen voor zodenbemesting, de bestrijding van riviervervuiling en van grootschalige toepassing van vloeibezinkingsvelden kregen onvoldoende aandacht. Door de geringe daadwerkelijke

toepassing van het systeem wordt de (weliswaar tijdelijke) invloed van de pneumatische techniek op het internationale debat onderschat.

Amsterdam, de schone dame met de stinkende adem: het begrip openbare hygiëne in het rioleringsdebat in de 2e helft van de 19e eeuw
drs. I. van Veenendaal

Iris van Veenendaal bracht de Amsterdamse discussie rond vloeibaar afval in verband met huidige discussies, waarin zich veelal soortgelijke processen afspelen. Iris van Veenendaal voerde taalkundige inhouds-analyse uit op de verslagen en de rapporten, op zoek naar 'gids-metaforen' die het debat kleurden. Het verloop van de discussie werd wezenlijk beïnvloed door de definitie die de verschillende partijen gaven van vuil en de houding ten opzichte daarvan. De aangedragen oplossingsstrategieën verschilden grondig.

Vraagstukken waarover de gezondheidscommissie zich boog waren in het kort:

- Water: "stroom" of "smetstof"
- Scheiding of vermenging
- Hygiënische of onhygiënische toestanden
- Dient gemak de mens?
- Moet je gebruiken wat je hebt? - Staat de techniek voor niets?
- Wat doet de overheid eraan?

De problemen van heden, verklaard uit het verleden (overzicht van innovatie in de rioleringstechniek)

prof. ir. J.B.M. Wiggers

Professor Wiggers schetste een in vele opzichten conservatieve rioleringswereld. De technische innovaties hebben voornamelijk plaatsgevonden op het gebied van afvalwaterzuivering en veel minder op het gebied van de riolering. De technici die zich met rioleringen bezig houden hebben te maken met een grote hoeveelheid randvoorwaarden waarop zij vaak weinig invloed kunnen uitoefenen. Dit is ook het geval met alternatieve oplossingen of zij vanuit de wereld van de traditionele gezondheidstechniek of door buitenstaanders worden aangedragen. Het modelleren van de natuurkundige processen die zich afspelen in rioleringssystemen is zelfs tegenwoordig met computercalculaties nog steeds moeilijk. Bij het ontwerpen werd en wordt veelal gebruik gemaakt van ervaringscijfers. Het verleden is dan een hindernis voor het verlaten van de gebaande wegen. Maar dat het Lier-nur in bescheiden mate is gelukt om zijn oplossing uit te voeren is meer te danken aan zijn koopmanschap dan aan de prestaties van zijn systeem.

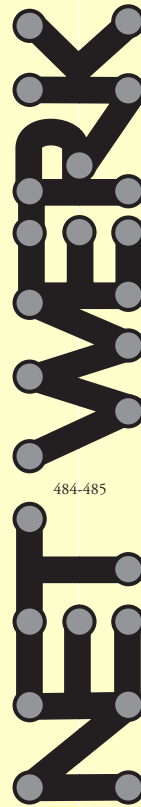
De riolering in de volgende eeuw
ir. J. Voorhoeve

Sceptis ten opzichte van het verleden van de rioleringstechniek en wat we daaruit kunnen leren was er ook bij Jaap Voorhoeve. Waar in het verleden overlast een belangrijk impuls vormde voor het aandragen van nieuwe of beproefde oplossingen, is dit tegenwoordig niet meer het geval. Het Nederlandse rioleringsnetwerk heeft hier en daar mankementen, maar het is in wezen af. Ideaal is de situatie, niet, maar we moeten oppassen voor het idee van het afschaffen van rioleringen: zij zorgen er immers voor dat grote delen des lands niet onder water lopen. Een belangrijke drijfveer voor verandering in de toekomst zou eerder kunnen komen uit de drinkwater problematiek dan uit overlast. We laten nog steeds te veel bruikbaar (regen)water vervuilen in plaats van het zo direkt mogelijk op te vangen.

Stellingen

De discussie van de stellingen verliep volgens een niet al te gangbare manier: de stellingen zijn op grote vellen papier opgehangen, waarna de deelnemers hun instemming c.q. afkeuring anoniem kenbaar konden maken door middel van rode en groen plakertjes. Als discussieonderwerpen had de voorzitter de controversiële stellingen gekozen, dat wil zeggen dat stellingen waar

40

484-485

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

positieve of negatieve quasi-unanimititeit bestond onbesproken zijn gebleven.

De forumdeelnemers Blankesteyn en Koot waren beiden verhinderd.

H. Blankesteyn

- Het riool mag zich gelukkig prijzen: als een van de weinige technische voorzieningen in onze samenleving onttrekt het zich aan het diktaat van de vormgeving.
- Poep is GFT

M. Daru

- Milieu-effect-rapportage dient ook toegepast te worden op technologieën die ontstaan zijn vóór de MER-tijd en nog steeds in gebruik zijn, waaronder de huidige rioleringstelsels. Wat de economische effecten betreft: met behulp van een vernieuwde, milieuge-richte economische theorie.
- Historisch onderzoek van hygiëne en milieu leert ons dat de argumenten die gebruikt zijn bij discussies over de afvoer van afval vaak gebaseerd waren op achterhaalde wetenschap of twijfelachtige rationaliteit. Dit zou ons extra kritisch moeten maken ten opzichte van de wetenschappelijkheid en rationaliteit van de huidige argumenten.
- We zijn tegelijk schoner en viezer dan we zelf denken. Een beter inzicht aangaande vuil en schoon zou bijdragen tot een juistere ge-

drag ten opzichte van wat wel en niet door het riool mag.

A.G. van den Herik

- Bij een gemengd rioolstelsel randvoorzieningen aanbrengen of een verbeterd gescheiden rioolstelsel aanleggen zijn marginale maatregelen ter verbetering van het milieu. Alleen een absoluut gemengd rioolstelsel (een grote berging van ca 30 mm en een pomp-overcapaciteit van 2 à 3 mm.h-1) is voor het milieu effectief.
- Moet Nederland veel geld uit blijven geven voor de marginale verbetering van het milieu, terwijl elders op de wereld met dit zelfde geld relatief veel meer voor het milieu kan worden bereikt?

A.C.J. Koot

- Rioleringswerken dienen uitgevoerd te worden door erkende bedrijven.
- Het voorkomen, beperken en bestrijden van milieuverontreiniging is slechts mogelijk in welvarende landen met een vrije markteconomie.

S.P. Tjallingii

- Regenwater hoort niet in het riool, maar in de grond of in het oppervlaktewater. Dat kost ruimte maar die kan in nieuwe wijken gevonden door ontwerpers van het begin af aan te laten meedenken over regenwater

- De opvang van afstromend regenwater kan milieuhygiënische problemen oproepen. Door preventieve en brongerichte maatregelen bij aanleg, herinrichting en beheer kunnen we greep krijgen op deze problemen.
- Regen valt overal. Door decentrale maatregelen kan stapje voor stapje begonnen worden met het ontkoppelen van regenwaterafvoer en riolering.
- Dit zijn ook stapjes in de richting van efficiëntere zuivering waardoor het zuiveringsstelsel weer geschikt wordt voor nuttige toepassingen.

J. Voorhoeve

- De ontwikkeling van de riolering in de afgelopen honderd jaar is van generlei waarde bij het voorspellen hoe de rioleringssituatie over honderd jaar in Nederland zal zijn.
- Indien de duurzaamheid van ons leefmilieu als uitgangspunt wordt gehanteerd, komen fundamenteel andere oplossingen voor productie, inzameling, transport en behandeling van afvalwater in beeld, dan tot op heden toegepast.

J.B.M. Wiggers

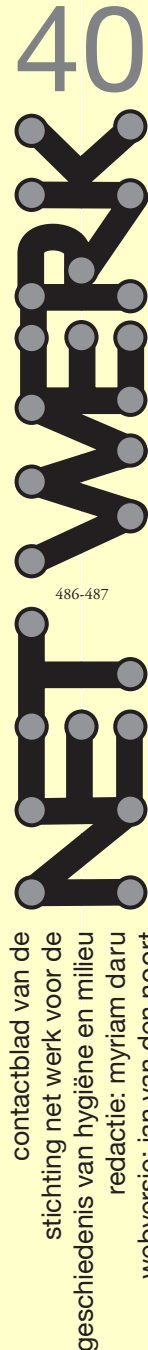
- Het in het verleden ontwikkelde concept voor de inzameling, het transport en de behandeling van afvalwater is zodanig van aard en dusdanig ingeburgerd dat het

onmogelijk is een nieuw concept, dat veel meer rekening houdt met de milieuhygiënische eisen en met zorgvuldig waterbeheer, ingevoerd te krijgen

- Bestudering van de geschiedenis van hygiëne en milieu leert ons vooral hoe we de problemen niet moeten aanpakken maar helaas niet hoe ze dan wel moeten worden aangepakt.
- Het koppelen van een vergunningenbeleid aan de wet- en regelgeving betekent het sanctioneren van milieuverontreiniging en -vernietiging. Is deze aanpak in ethisch en moreel opzicht verantwoord?

W.C. Witvoet

- De rioleringsproblematiek is een regenwaterproblematiek.
 - Voor de waterkwaliteit zijn diffuse lozingen van even groot belang als lozingen uit rioolstelsels.
- Er zijn nog enkele congresbundels verkrijgbaar. U krijgt een bundel toegestuurd na overmaking van f 15 op giro 3653910 t.n.v. penningmeester Net Werk, Rotterdam o.v.v. 'bundel 17-12-'93'.

RIONED-dag

Prof. Leo Jansen licht op 2 februari 'de krenten uit lezingen en discussie' toe voor het 7e RIONED-dag te Utrecht. Dit is een jaarlijks terugkerend evenement waar de praktijkmensen die - in het bijzonder vanuit gemeenten en waterschappen - te maken hebben met de rioleringsproblematiek bij elkaar komen. Het publiek is dan veel talrijker dan in Amersfoort. De ondertitel van de dag lijkt bewust of onbewust naar Liernur te verwijzen: 'onder druk of blijvend bestuurlijk vacuüm'. Zo krijgt 'Terug naar de toekomst' nog een staartje.

Program in Nature, Culture and Technology

De bekende milieuhistoricus prof. Donald Worster leidt aan de University of Kansas het 'program in nature, culture and technology'. De Rockefeller foundation stelt middelen ter beschikking ter aanstelling van gepromoveerde 'fellows'. Deze informatie kwam voor dit jaar te laat binnen, de aanvragen voor 1994-1995 hadden per 15 januari al bij Worster binnen moeten zijn. Maar wellicht opent dit mogelijkheden voor toekomstige aanvragen. Het adres is: Professor Donalds Worster, Director Program in Nature, Culture & Technology Hall Center for the Humanities, University of Kansas Lawrence, Kansas 66045-2967

41 NET WERK

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

488-489

Het zal je maar gebeuren...

Gezondheidsrisico's, milieuhygiëne en geschiedenis

Net Werk bijeenkomst 27 april 1994

Op 27 april aanstaande houdt de stichting Net Werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu in Utrecht een studiedag over de historische aspecten van gezondheidsrisico's, contaminatie en (milieu) hygiënische strategieën. (zie samenvattingen van de lezingen op blz 2-3)
Academiegebouw, Domplein 29, Utrecht, Zaal 19. Vrije toegang.
Inlichtingen: Myriam Daru (Net Werk) Tel. 040-423814 Fax 040-480794

Programma

- 10.00-10.30 Ontvangst
- 10.30-11.00 drs. Myriam Daru (Net Werk) Welkomstwoord en inleiding op dagthema
- 11.00-12.15 prof. dr. Leo Noordegraaf (UvA) Geschiedenis, risico en besmettelijke ziekten
Aansluitend discussie
- 12.15-13.30 Lunch
- 13.30-14.45 dr. Pieter Bol (Gezondheidsraad) Risico's in de geneeskunde (risico-begrip, -schatting, -analyse, -beleving, -aanvaarding)
Aansluitend discussie
- 14.45-16.00 drs. Roland Bal (Centrum voor Recht en Beleid, Leiden) Grenzen in Risico's, een analyse van normstelling voor minerale vezels
Aansluitend discussie
- 16.00 Informele bijeenkomst

Risico en besmettelijke ziekten in de geschiedenis

prof. dr. Leo Noordegraaf

Historisch onderzoek naar de omvang, verspreiding en gevolgen van besmettelijke ziekten zou aan waarde kunnen winnen door in de analyse van reacties op deze ziekten het risicobegrip tot uitgangspunt te nemen. De term risico attendeert ons op de uiteenlopende wijze waarop individuen, groepen en instanties met besmetting en besmettingsgevaar omgaan.

In het geval van overdraagbare ziekten is er risico de kwaal (bijvoorbeeld geslachtsziekte, cholera, lepra of pest) op te lopen. Uiteraard is dit gevaar, afhankelijk van de verspreidingswijze, bij de ene ziekte groter dan bij andere. De omstandigheden waaronder men met de besmettingsbron in contact kan komen,

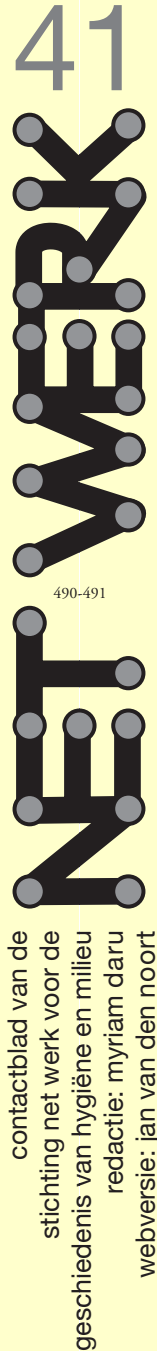
zijn evenzeer bepalend voor de grootte van het risico. In potentie echter blijft er altijd kans te worden aangeraakt.

Mensen lopen aldus risico. Zij zijn evenwel in staat de omvang van het gevaar te beïnvloeden; in positieve zin door de kans op besmetting te verkleinen, in negatieve zin door die kans te vergroten. Wat voorzichtiger uitgedrukt: zij kunnen daar althans pogingen toe doen. Verkleinen kan worden uitgedrukt in termen van risico vermijden, voorkomen en bestrijden; vergroten in die van doelbewust meer risico nemen. In beide gevallen gaat het om menselijke activiteiten (inklusief die van groepen en instellingen) die al dan niet bewust of al dan niet na zorgvuldige afweging plaatsvinden.

Zo geformuleerd lijkt het alsof aan de menselijke (keuze)vrijheid in de geschiedenis een absolute betekenis wordt toegekend. Zo'n vooronderstelling zou echter te ver gaan. Anderzijds moet namelijk in rekening worden gebracht dat de omstandigheden, zowel positief als negatief, het menselijk handelen in bovengeschetste betekenis beïnvloeden. Die vrijheid wordt overigens niet alleen bepaald door omstandigheden. Ook andere individuen, groepen of instellingen beperken of vergroten de speelruimte voor het handelen.

Geplaatst tegenover deze factoren moeten mensen voortdurend afwegingen maken in het schatten en beïnvloeden van risico. De kracht van de motivatie en de aard van de motieven, evenals het driftleven en de gemoedstoestand in het algemeen zijn daarop uiteraard van grote invloed.

Het vaststellen van risico's en het in combinatie daarmee bepalen van het gedrag manifesteert zich in geval van besmettelijke ziekten op alle mogelijke niveaus: demografisch, economisch, sociaal, politiek, religieus enz.. In mijn voordracht wil ik vooral ingaan op de relatie tussen voorzorgsmaatregelen of bestrijdingsmiddelen tegen de pest en genoemd afwegingsproces. In het beleid blijken er op diverse van de bovenstaande niveau's beslissingen genomen te (moeten) worden, waarvoor de risicobepaling van de grootste betekenis is. Het afwegingsproces kan tot botsende belangen van de diverse betrokkenen, groepen en instellingen leiden. Sterker, dergelijke botsingen zijn waar belangen worden afgewogen en beslissingen worden geëffektueerd regel. In deze lijn verder redenerend zal worden afgetast hoe gebruik van het risico-begrip het inzicht in de beïnvloeding van ziekte en samenleving kan verdiepen.

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Risico's in de geneeskunde (risico-begrip, -schatting, -analyse, -beleving, -aanvaarding)

dr. Pieter Bol

Risico = kans op een bepaalde (ongewenste) gebeurtenis in een bepaald tijdsbestek.

De term komt van het Italiaanse 'rischio' (waagstuk, gevaar) van onbekende etymologische oorsprong. De term ontstond in het grensgebied van privaatrecht en ondernemerschap. In de laatste paar honderd jaar van de Middeleeuwen ontstaan de ondernemingen met aandeelhouders, risicodragend kapitaal en winstdeling. In feite zijn ontwikkeling van kapitalisme en het wereldsysteem alleen mogelijk geweest dankzij het ontstaan van de b.v.'s en n.v.'s.

Het besef dat er grotere of kleinere kansen zijn op een slechte afloop van bepaalde ondernemingen, is natuurlijk zo oud als de mens zelf. Pogingen tot kwantificering zijn echter op vele gebieden van tamelijk recente datum. In de geneeskunde is een noodzakelijke voorwaarde daartoe: het beschouwen van patiënten met een zekere aandoening als deel uitmakend van een (sub)groep met dat kenmerk. Het principe van de vergelijkbaarheid van groepen patiënten was

in de 'voorwetenschappelijke' geneeskunde niet altijd aanvaard. En heden ten dage zien we dat veel alternatieve richtingen in de geneeskunde uitgaan van het uniek zijn van elke individuele patiënt, hetgeen toetsing van die behandelwijzen in de weg staat. De reguliere geneeskunde gaat uit van 'clinical trials' met allerlei toeters en bellen, maar het fundament is vergelijkbaarheid: patiënten versus patiënten, c.q. patiënten versus gezonde personen.

De oudste vorm van het hanteren van maat en getal door medici is waarschijnlijk te vinden in de sterftetafels: "Een persoon van 79 jaren heeft nog te leven: 5 jaar en 3 maanden" etc. Deze werden al in de achttiende eeuw uitgegeven. Uiteraard hangt de ontwikkeling van het actuariaat ermee samen. En de later ontstane verzekeringsgeneeskunde drijft op cijfers.

Mijn vak, de epidemiologie, beschrijft de mate van voorkomen en verspreiding van ziekten in de bevolking. Daarbij spelen termen als trefkans, infectierisico, kans op overlijden e.d. een rol. De klinische epidemiologie houdt zich bezig met patiëntenpopulaties binnen de muren van de ziekenhuizen. Zowel onderzoeksmethoden als gegevensanalyse behoren tot haar terrein. Een voorbeeld: de vijfjaarsoverleving van aandoeningen.

Voorlopig hoogtepunt in de verbinding

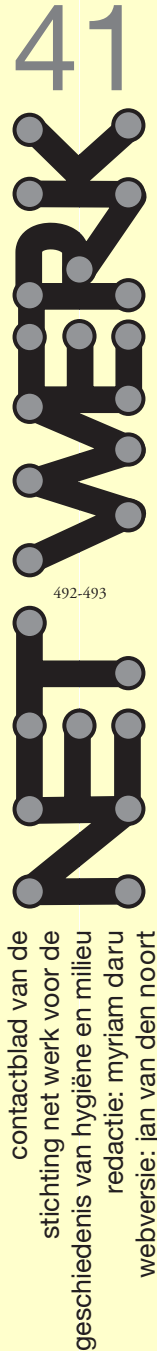
ding van risico's met geneeskunde is de ontwikkeling van de medische beslis-kunde. Deze maakt gebruik van de faalbomen uit de economische risico-analyse; ze worden hier beslisbomen genoemd. Vanuit een medische beslissing voor een patiënt, met inachtneming van geslacht, leeftijd, medische parameters, e.d. tekent men de vertak-kende wegen die uiteindelijk op velerlei manieren kunnen leiden tot: geheel herstel, gedeeltelijk herstel, nieuwe kwalen, overlijden. Voor het invullen van de kansen op de vertakkingspunten van de beslis-boom is de epidemiologie uiteraard onontbeerlijk.

Het doorlopen van de diverse grillige paden in de beslisboom is in feite iets dat elke goede klinicus intuïtief al deed. Maar met medeneming van de kansdimensies uit de populatie komt men tot schattingen van de orde van grootte van mogelijke uitkomsten, die soms verrassende inzichten bieden. Het kan voorkomen dat men de kans op twee mogelijke aflopen ongeveer gelijk achtte en tot de conclusie komt dat gebeurtenis A voor deze 85-jarige maar liefst 5 maal zo waarschijnlijk is als gebeurtenis B.

Een speciale tak van geneeskunde is gebaseerd op de kansen dat in een populatie vermijdbare ziekten en doodsoorzaken zullen voorkomen, welke men kan beïnvloeden. Deze preventieve geneeskunde

heeft vaccinaties aanbevolen en beveiliging van snelwegen, bromfietshelmen en jodering van zout, waterzuivering en fluoridering van drinkwater. Al geruime tijd richt de preventie zich op opsporing van 'predictors' van latere ziekten: hoog cholesterolgehalte —> hart- en vaatziekten, onrustig uitstrijkje —> cervix-carcinoom, e.d. Hiermee is een gevaarlijk terrein betreden dat onder andere beschreven kan worden met termen als: medicalisering, preventie-paradox en 'Big Brother'. Ik zal hier uitgebreid op ingaan.

Net zoals deskundigen buiten de geneeskunde, zijn medici niet alleen geïnteresseerd in kansen op bepaalde gebeurtenissen, maar ook in de omvang van de gevolgen. Met als premisse: een omvangrijke schade bij een hele kleine kans is vergelijkbaar met geringe schade bij een aanmerkelijke kans. Kunnen echter aandeelhouders en loterijdeelnemers al of niet beslissen ergens in te stappen, de patiënt heeft helaas een onvrijwillig lijden te dragen. Het valt niet mee om, afhankelijk van emotionele inkleuring, intellect, angst en levenslust van de patiënt, tot een goede afweging van kansen te komen en hem samen met de arts een goede beslissing te laten nemen. Vergelijking met andere wisselvalligheden des levens kunnen dan nuttig zijn. In feite heeft ieder in zijn hoofd wel een soort risico-ladder;

maar de sporten daarvan kunnen bij verschillende mensen op verrassend andere plaatsen zitten. Belangrijk bij het objectiveren van dergelijke ladders is het onderscheiden van individueel risico en groepsrisico. Tenslotte moet elke exercitie op het terrein van beschrijving, modellering, analyse en evaluatie van risico's uitmonden in een beleid. Hierbij is meestal een goede kosten-baten-analyse, of soms kosten-effectiviteits-analyse, onontbeerlijk. Ik zal vergelijkingen maken met dergelijke afwegingen bij kerncentrales, rivierdijken en medische problemen.

Grenzen in risico's, een analyse van normstelling voor minerale vezels

drs. Roland Bal

Bij de beoordeling van gevaren die verbonden zijn aan technologieën, zoals bij de blootstelling aan chemische stoffen, wordt vaak een onderscheid gemaakt tussen risico assessment en risico management. Risico assessment staat hierbij voor de wetenschappelijke beoordeling van dit gevaar, terwijl risico management uitspraken doet over de beheersing ervan. In de presentatie zal dit onderscheid zowel vanuit een theoretische analyse als vanuit de beschrijving van een casus ter discussie worden gesteld.

In het theoretisch deel zal worden ingegaan op een aantal aspecten van recent werk in de wetenschapssociologie. Hieruit komt naar voren dat de grenzen tussen wetenschap enerzijds en maatschappij of beleid anderzijds uitermate problematisch zijn.

Deze problematiek speelt op drie niveaus tegelijkertijd, namelijk bij de vaststelling van valide kennis, op het niveau van onderscheidingen tussen wat als wetenschappelijk en wat als maatschappelijk moet worden aangemerkt en op het niveau van het creëren van instituties die deze te onderscheiden gebieden kunnen vertegenwoordigen. Het maken van deze afbakeningen kan dan gezien worden als een strategie om de regulering van gevaar te beïnvloeden.

Deze theoretische noties zullen worden geïllustreerd aan de hand van een analyse van het debat over een grenswaarde voor Man-made Mineral Fibres (MMMMF), dat loopt vanaf het begin van de jaren '70. Hierbij zal vooral worden ingegaan op de discussie zoals die in Nederland gevoerd wordt. Op een aantal punten zal hierbij ook gerefereerd worden aan de internationale aspecten van deze discussie, met name waar het het wetenschappelijk onderzoek naar de schadelijkheid van de vezels betreft.

MMMMF is een verzamelnaam voor verschillende vezelproducten, waar-

onder isolatiewollen als glas-, steen- en slakkenwol en keramische vezels, welke vooral een industriële toepassing kennen. In de discussie over MMMF gaat het in de eerste plaats om de vraag of deze vezels kanker-verwekkend zijn of niet en op welke manier dit bepaald kan worden. Daarnaast staat ter discussie of en hoe MMMF vergeleken kunnen worden met asbest. In de analyse zal blijken dat naast de drie eerder genoemde niveaus grensafbakeningen ook op een vierde niveau spelen, namelijk daar waar het de bijdragen van verschillende wetenschappelijke disciplines betreft.

$\frac{3}{4}$ Vikingen en het milieu

Het verdwijnen van de nederzettingen van de Vikingen in Groenland in de late middeleeuwen is niet te wijten aan de toenemende kou, zoals dusver is aangenomen. Volgens de Amerikaanse antropoloog Thomas McGovern gingen de kolonisten ten onder aan hun geringe milieubewustzijn. De wetenschapper presenteerde op de jaarvergadering van de Amerikaanse Bond voor de Bevordering van de Wetenschappen de resultaten van zijn Groenland-IJsland project.

Volgens de onderzoeker was de eerste vestiging in Groenland al in 1350 goeddeels verdwenen, terwijl

de klimaatsveranderingen nog maar veertig jaar eerder waren begonnen. De toenemende kou was slechts één factor, de andere was de wijze waarop de Vikingen met het milieu omsprongen.

2 maart 1994 krantebericht/DPA

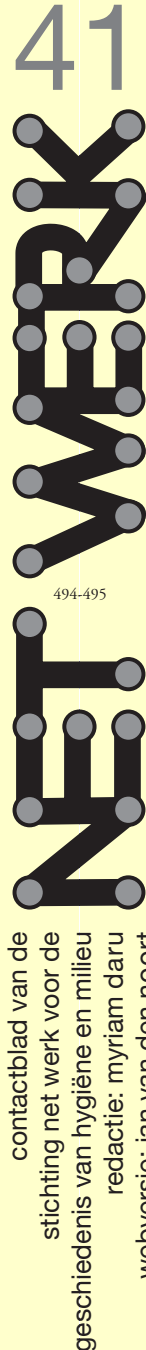
Sovjet erfenis

Volgens de Amerikaanse onderzoekers Dignon and Hameed, die bij gebrek aan bronnen een rekenmodel gebruikte gebaseerd op schattingen, vervuilde Rusland in de periode 1925-1980 tot meer dan drie maal boven het wereldwijde gemiddelde. Het rekenmodel gaat uit van de statistische samenhang tussen het totale brandstofgebruik en de totale NOx en SOx emissies. Voor de zware industriële productie is wel gebruik gemaakt van bronnen, met name de productiecijfers van koper, lood en zink.

Ambio, Zweden november 1993, in het Nederlands samengevat in Eco-facts International 19 feb. 1994.

'De vervuiler betaalt' als Victoriaans principe

Bij een rechtzaak van de waterleidingmaatschappij van Cambridge tegen een bedrijf dat over een lange

periode een lekkende tank met reinigingsvloeistof (perchloretheen) in gebruik had, heeft een hogere rechtbank een beroep gedaan op een historisch precedent. Het ging om een hinderwetzaak uit de Victoriaanse tijd die nog altijd als jurisprudentie mag gelden. Het in Engeland gangbaar gehanteerde begrip van normaal en redelijk gebruik van grond is dus verlaten. Deze zaak heeft geleid tot een uitspraak van het House of Lords. Het bedrijf ging evenwel vrijuit omdat het House of Lords uiteindelijk oordeelde volgens een andere, door het High Court ingebrachte toets, met name de voorzienbaarheid van de vervuilende handeling. Het bedrijf kon aannemelijk maken dat het de lekkage niet kon voorzien.

New Scientist, 18 december 1993

Historisch besef en duurzame ontwikkeling

In het advies 'Milieu: en mondiale zorg. Naar een politiek van duurzame ontwikkeling' staat onder de kop 'Technologie': "In veel analyses van de achtergronden van de milieuproblematiek wordt de sinds Bacon (1561-1626) geldende neiging tot natuuroverheersing als belangrijke bron van een mechanistische wetenschap, en motor van technische en maatschappelijke ontwikkeling

gezien. Daarmee kwam de controle over de natuur ten behoeve van menselijk gewin centraal te staan". Hierbij wordt verwezen naar 'The Death of Nature' van Carolyn Merchant. Dit is een van de weinige zo niet de enige historische verwijzing in het advies. Het is dan jammer dat het zich beperkt tot ideëengeschiedenis en daarbij slechts één -weliswaar belangrijke- denkstroming naar voren haalt. Er waren tenslotte regelmatig ook denkers die zich tegen de verkrachting van de natuur hebben gekeerd. Het is nodig de grenzeloze uitbuiting van de planeet een halt toe te roepen en inzichten als die van Carolyn Merchant zijn verhelderend bij het zoeken naar de ideologische wortels van die uitbuiting. Maar we moeten ons daardoor niet laten verleiden tot een eenzijdige kijk op de relatie tussen daadwerkelijke technologische ontwikkeling en ideologieën. De neiging tot natuurbeheersing kan zijn verwoord door Bacon. Daarmee is niet gezegd dat zij zich pas 'sinds Bacon' heeft gemanifesteerd. Ook lijkt in dit citaat van het advies de gedachte schuil te gaan dat de wetenschap de moeder is van de techniek, terwijl techniek deels wel, deels niet stoelt op wetenschap. Kortom, er zitten wat historische addertjes onder het gras in de paar zinnen die met de beste bedoelingen door de Nationale Adviesraad voor Ontwikkelingssamenwerking zijn geformuleerd.

Advies Milieu: een mondiale zorg. Naar een politiek van duurzame ontwikkeling. (Den Haag: NAR, 1993), ISBN 90-346-30080. f 22,50.

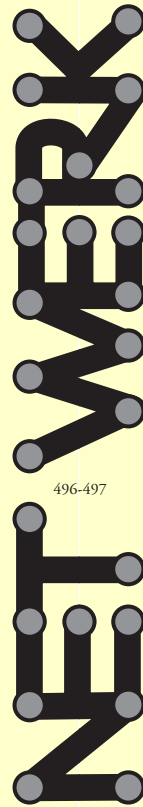
De geleide ruimtelijke transformatie van Nederland

Faludi, A. en A. van der Valk, **Rule and Order: Dutch planning doctrine in the twentieth century**, (Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1994), ISBN 0-7923-2619-9. f 180,50.

Dit boek is een overzicht in het Engels van de ontwikkeling van de bovenlocale ruimtelijke ordening en van de planologie in Nederland. De auteurs noemen dit strategische ruimtelijke planning. Strategisch verwijst naar het uitstippelen van grote lijnen. Het boek bestrijkt een periode van een eeuw. Het rijk met kaarten en diagrammen verluchte werk geeft antwoord op alle vragen die buitenlandse bezoekers uiten bij een kennismaking met de Nederlandse ruimtelijke ordening. Het centrale thema is de Nederlandse ruimtelijke planningdoctrine. Dit is een relatief stabiel complex van denkbeelden over de juiste inrichting van Nederland en de wijze waarop. Kenmerkend is het streven naar regelmatige en door regels geleide verstedelijking (rule and order). Tegen deze achtergrond wordt de opkomst en actuele stand van de planologie in Nederland geschetst. Daarbij komt ook de relatie met het milieubeheer aan de orde. De studie

Historische klimatologische tijdreeksen toegankelijk gemaakt

Bij het KNMI is sinds 12 januari jl. een nieuw klimatologisch informatiesysteem in gebruik waarin weergegevens vanaf het jaar 1706 zijn opgenomen. Volgens de woordvoerders van het informatica bedrijf dat voor de technische uitvoering heeft gezorgd, kent het systeem zijn gelijke in de wereld niet. De databank moet het voor de KNMI mogelijk maken service op maat te leveren, o.a. voor verzekeringsmaatschappijen die een risicomaat moeten bepalen. Volgens een krantenbericht was met het opzetten van de databank een investering van 3 miljoen gulden gemeoid. De KNMI wil dan ook graag het voortdurend geactualiseerde gegevensbestand op commerciële wijze exploiteren. Wellicht verklaart dit de Nederlandse terughoudendheid in verband met het leveren van data aan het in Bern opgezette CLIMHIST project.

mondt uit in een overzicht van kansen en bedreigingen voor de strategische ruimtelijke planning, met een schuin oog naar de Europese Unie. (Arnold van der Valk)

Signalementen

Ter compensatie voor het gebrek aan bibliografische signalementen in nummer 40 deze keer een extra lange lijst.

Adams, K. W., **A practical harmony: pagan ecological attitudes and the roman agricultural success in North Africa**. MA Concordia University Canada (1991).

Bell, M. en M. J. C. Walker, **Late quaternary environmental change. Physical and human perspectives**, (London: Longmans, 1992).

Bervaes, J., 'De Waal bij Zaltbommel in de periode 1832-1983. Oorzaken van de overstromingen', **Tussen de Voorn en Loevestein**, jrg. 27 (1991) 73, maart, pp. 28-38.

Blijham, G., **Groningen grondig. Richtlijnen voor het inventariseren van vormalige bedrijfsterreinen in Groningen 1800-1920**, (Groningen: Geschiedeniswinkel Rijksuniversiteit Groningen, 1993), ISBN 90 367 0382 4, 84 blz. f 17,50.

Bocking, S. A., **Environmental concerns and ecological research in Great Britain and the United States 1950-1989**. PhD University of Toronto (1992).

Boomgaard, P., 'Forest management and exploitation in Colonial Java, 1677-1897', **Forest and Conservation History**, jrg. 36 (1992) 1, pp. 4-14.

———, 'Protection de la nature en Indonésie pendant la fin de la période coloniale (1889-1949)', **Revue Française d'Histoire**, jrg. 80 (1993) 299, pp. 307-344.

———, 'Protection de la nature en Indonésie pendant la fin de la période coloniale (1889-1949)', Pouchadapass, J., (red.), **Colonisation et environnement**, (Paris: Société Française d'Histoire d'Outre-Mer, 1993), pp. 307-344.

———, 'Sacred trees and haunted forests - Indonesia, particularly Java, 19th and 20th centuries', Buun, O. en A. Kalland, (red.), **Asian Perceptions of Nature**, Copenhagen, Denmark October 1991 (Copenhagen: NIAS, 1992), pp.39-53.

Bosch, M. en M. Kersten, **Energie, een kwestie van tijd. Een lespakket natuur- en milieueducatie in de basisvorming**, (Enschede: SLO/ME, 1992).

Bromley, D. en K. Segerson, (ed.), **The social response to environmental risk : policy formulation**

- in an age of uncertainty, (Boston/Dordrecht [etc]: Kluwer Academic Publishers, 1992) Recent economic thought series., ISBN 0-7923-9208-6 geb., IX, 216 blz.
- Buddingh', S., 'Die oude troep kan nog knap gevaarlijk zijn', **Kijk**, (1994) maart, pp. 24-26.
- 5
6 Burnstein, D. E., **Clean streets and the pursuit of progress: urban reform in New York city in the progressive era.** PhD Rutgers University (1992).
- Colten, C., 'A historical perspective on industrial wastes and groundwater contamination', **Geographical Review**, jrg. 81 (1991) 2, pp. 215-228.
- Dam, P. J. E van., 'Innovatie in de waterbouw in de late middeleeuwen: sluzen en paalwerk te Spaarndam', **Jaarboek voor de Geschiedenis van Bedrijf en Techniek**, jrg. 10 (1993), pp. 42-61.
- Daru, M., 'Milieugeschiedenis op zoek naar een theoretisch en methodologisch kader', **Gewina**, jrg. 16 (1993) 4, pp. 336-338.
- Dekker, J., **De ontdekking van het kultuurlandschap. De bijdrage van de Werkgroep voor de Cultuurlandschappen van de Contactcommissie voor Natuur- en Landschapsbescherming 1944.** Een voorstudie, Vakgroep Natuurwetenschap en Samenleving RU-Utrecht (Utrecht: Vakgroep Natuurwetenschap en Samenleving RU-Utrecht mei 1993).
- Driessen, A. M. J., **Watersnood tussen Maas en Waal**, (Zutphen: Walburg Pers, 1993), ISBN 90-60011-864-2, 336 blz.
- Duecker, E. von, K. Haist en U. Schneider, (Hrg.), **Europa im Zeitalter des Industrialismus: zur Geschichte von Unten im europäischen Vergleich**, Hamburg 1990, december (Hamburg: Doelling und Galitz, 1993). ISBN 3-926174-47-1, 331 blz.
- Eisenbud, M., **Environmental radioactivity. From natural, industrial and military sources**, (Orlando [etc]: Harcourt Brace Jovanovich, 1987) 3e druk, ISBN 0-12-235153-3.
- Girard, M. F., **La guerre contre l'écologie. Essor et déclin de la commission de la conservation du Canada 1909-1921.** PhD University of Ottawa (1992).
- Hillegers, H. P. M., **Heerdgang in zuidelijk Limburg. Een vorm van extensieve beweiding in verleden, heden en toekomst**, (Maastricht: Natuurhistorisch genootschap in Limburg, 1993) Publicaties Natuurhistorisch genootschap, nr. XLI, ISBN ISSN 0374-955X, 160 blz. f 35.-. (Ook gepubliceerd als Dissertatie Maastricht 1993)
- Hillel, D., **Out of the Earth. Civilization and the life of the soil**, (University of California Press), ISBN 0-520-08080-7. f 53,75.
- Houwaart, E., 'Medical statistics and sanitary provisions', **Tractrix**, jrg. 5 (1994), pp. 81-119.
- Jansen, G. e. a. , **Latrines. Antieke toiletten, modern onderzoek**, (Meppel: Edu'Actief, 1994), ISBN 90-5117-175-7. verschijningsdatum: juni. Voorintekening: f 15. Edu'Actief Postbus 1056, 7940 KB Meppel.
- Johnston, S., **The Victorian consciousness of landscape and the formation of the National Trust.** PhD University of Waterloo (1992).
- Joosten, J. H. J., 'Historical and palaeoecological perspectives of the past: a comparison', **8th International Palynological Congress**, Aix-en-Provence september 6-12, 1992.
- Joosten, J. H. J. en B. P. M. Noorden, 'De Grote Peel: leren waarden. Een oefening in het waarden van natuurelementen ten behoeve van natuurbehoud', **Natuurhistorisch Maandblad**, jrg. 81 (1992), pp. 203-211.
- Jungermann, H., B. Rohrmann en P. Wredemann, **Risikokontroversen. Konzepten, Konflikte, Kommunikation**, (Berlin: Springer Verlag, 19—), ISBN 3-540-54309-0, VI, 396 blz. DM 108.-.
- Kalff, E., **La sensibilisation à l'hygiène. Les habitants de Paris entre 1850 et 1990, MELTEM** (Paris: 1992).
- , 'Sensibilisation à l'hygiène: les habitants de Paris se plaignent pour insalubrité (1850-1990)', **Confort et santé dans les locaux habitables**, Paris La Défense, Grande Arche 4 juni 1992, pp.15-32 143 blz.
- Kesteren, R. van, 'Geschiedenis in de omgeving. Van hunebed naar Limburg-on-line', **Magazine voor de basisvorming**, (1993) mei.
- , 'Inleiding', **Natuur- en milieueducatie in het geschiedenisonderwijs. Een bundel bijdragen bestemd voor de lerarenopleidingen**, (Den Bosch: KPC, 1993).
- , 'Milieuverontreiniging toen en nu', Dalhuisen, L., (red.), **Toen voor straks**, (Den Haag: 1992).
- , 'Milieuzorg en schoolgeschiedenis', **Kleio**, jrg. XXXIV (1993).
- Kesteren, R. van en M. Bosch, 'Milieuverontreiniging toen en nu', Dalhuisen, H., (red.), **Nederlanders en hun staat**, (Rijswijk: 1992).
- Kesteren, R. van en R. Camps, **Docentenhandleiding Venlo 650 jaar stad**.
- , Venlo 650 jaar stad, (1993).
- Kwa, C., 'Radiation ecology, systems ecology and the management of the environment', Shortland, M., (red.), **Science and Nature**, (1993) British Society for the History of Science Monograph, nr. 8.

Maurik, J. van en P. de Baar, **Versch drinkwater voor de hoofdstad** (Amsterdam, Gemeentelijke waterleidingen, 1993).

McKnight, M., **Socialization into environmentalism: development of attitudes toward the environment and technology**. PhD State University of New York College of Environmental Science (1990).

McMichael, A. J., **Planetary overload. Global environmental change and the health of the human species**, (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), ISBN 0-521-45759-9, 352 blz.

Onderzoek voormalige bedrijfsterrinen in de provincie Groningen, (Groningen: IWACO 1993).

Pierce, M. A., **The introduction of direct pressure water supply to generation and district heating in urban and institutional communities 1863-1883**. PhD University of Rochester (1992).

Plumwood, V., **Feminism and the Mastery of Nature**, (London: Routledge, 1993), ISBN 0-515-06810X.

Pounds, N. J. G., **Hearth and home. A history of material culture**, (Bloomington: Indiana University Press, 1993), ISBN 0-253-20839-4/0-253-32712-1.

Pujol Bertran, A., **Aspectes sanitaris de Pollenca segle XII**. Dissertatie Universiteit van Barcelona (1990).

Richardson, V. L., **To protect the public welfare. A history of the safety and health movement in 20th century America**. PhD Missouri State University (1992).

Robert, L. en A. Weale, (red.), **Innovation and environmental risk**, (London [etc]: Belhaven, 1991), ISBN 1-85293-156-6, XIII, 186 blz.

Rutten, W., 'Smallpox, subfecundity, and sterility: a case study from a nineteenth-century Dutch municipality', **Social History of Medicine**, jrg. 6 (1993), pp. 85-99.

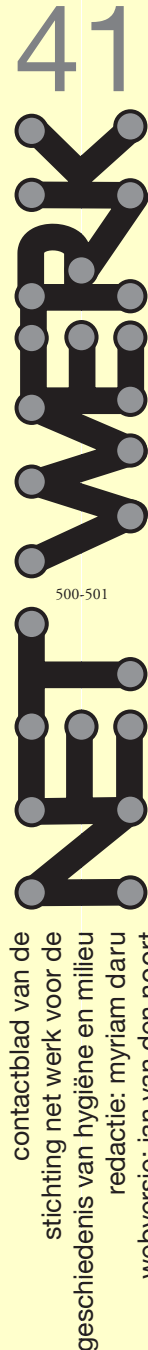
Schipper, L., S. Meyers, R. B. Howarth e. a. , **Energy efficiency and human activity: past trends, future prospects**, (Stockholm: Cambridge University Press, 1993), ISBN 0-521-43297-9.

Schüle, W., 'Anthropogenic trigger effects on Pleistocene climate?', **Global ecology and Biogeography Letters**, jrg. 2 (1992), pp. 33-6.

Sigsworth, M., **Cholera in the large towns of the West and East Ridings 1848-1893**. PhD Council of National Academic Awards (1993).

Simmons, I. G., **Environmental history. A concise introduction**, (Oxford: Blackwell Publishers, 1993) New perspectives on the past, ISBN 1-55786-445-4/1-55786-446-2 (pbk).

Smeele, P., 'Het Liernurstelsel. De

strijd over afvoer en verwerking van fecaliën in de 19e eeuw', Horn- van Nispen, M. L. ten, H. W. Lintsen en A. J. J. Veenendaal, (ed.), **Wonderen der techniek. Nederlandse ingenieurs en hun kunstwerken. 200 jaar civiele techniek**, (Zutphen: Walburg Pers, 1994), pp. 70-79, ISBN 90-6011-878-2.

Smeele, P. en P. van Eck, 'De afvalzuiveringsinstallatie in Dokkum', Horn- van Nispen, M. L. ten, H. W. Lintsen en A. J. J. Veenendaal, (ed.), **Wonderen der techniek. Nederlandse ingenieurs en hun kunstwerken. 200 jaar civiele techniek**, (Zutphen: Walburg Pers, 1994), ISBN 90-6011-878-2.

Spier, F., 'Een oud probleem: de relaties tussen mensen en het natuurlijk milieu in lange termijn perspectief', **De Gids**, (1992) 2, pp. 96-108.

Stol, T., **Wassend water, dalend land Geschiedenis van Nederland en het water**, (Amsterdam: Kosmos, 1993). f 24,90.

Stoll, M. R., **Protestantism, capitalism and nature in the United States**. PhD University of Texas (1993).

Tellegen, E. en M. Wolsink, **Milieu en samenleving. Een sociologische inleiding**, (Leiden: Stenfert Kroese, 1992).

Tolsma, D. J., A. van Loon, en E. Pelzers, **Archieven van natuur- en milieuorganisaties. Resultaten van een enquête naar de toestand van de archieven van natuur- en milieuorganisaties in november 1992**, (Amsterdam: Heimans en Thijsse Stichting 1993).

Turner, R. K., D. Pearce en I. Bateman, **Environmental economics. An elementary introduction**, (New York [etc]: Harvester Wheatsheaf, 1994), ISBN 0-7450-1093-0, 328 blz. De inleiding van dit boek bevat ook een kort hoofdstuk over de geschiedenis van het groene denken in de economie.

Verhoeven, J. T. A., (ed.), **Fens and bogs in the Netherlands: vegetation, history, nutrient dynamics and conservation**, (Dordrecht: Kluwer Academic Publishers,) Geobotany, nr. 18.

Worster, D., 'Ecology of order and chaos', **Environmental History Review**, jrg. 14 (1992), pp. 1-18.

———, **The wealth of Nature**, (New York: Oxford University Press, 1993), ISBN 0-19-507524-9.

Wygant, L. J., **Medicine and public health in Galveston, Texas. The first century**. PhD University of Texas (1990).

42

NET WERK

502-503

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

A4 ---> A5

De laatste paar jaar was Net Werk redelijk vormvast. De gecombineerde milieu- en economische eisen hebben daarin verandering gebracht. Terwijl commerciële drukkers voor het gebruik van kringloop papier een meerprijs rekenen, bleek er in Helmond een stichting te bestaan die zich toelegt op het goedkoop drukken van materiaal voor andere stichtingen en verenigingen. En bovendien kringlooppapier als normaal beschouwt. Daar bleek het ook makkelijker A5 boekjes van twee nietjes te voorzien dan A4 stapeltjes van één, terwijl een boekje professioneler staat en niet méér hoeft te wegen.

Alle reden dus om na te denken over een ander formaat. Het resultaat ligt nu voor u. Mocht u door de gedaanteverwisseling problemen hebben met het bewaren van oude Net Werken, laat het dan weten.

Belangrijker dan de vorm is natuurlijk de inhoud. Het mooiste blijk van waardering voor de informatie die u via Net Werk krijgt is natuurlijk een donatie.

Was u van plan uw bijdrage/donatie pas te storten als er een acceptgiro van Net Werk door de brievenbus zou glijden? Wacht u daar a.u.b. niet op, we willen nog steeds het versturen van massa's acceptgiropapier vermijden als het maar enigszins kan.

Voor f 20.- staat u ingeschreven abonnee voor het hele jaar (en volgens de letter van de wet en de belastingdienst als donateur) , vanaf de f 50,- voor een steunabonnement bent u een authentieke donateur.

Giro 3653910 t.n.v. penningmeester Net Werk, Rotterdam o.v.m. (steun)
abonnement 1994.

De redactie

Twee exemplaren van nummer 41 zijn teruggestuurd met een afgescheurd adresetiket. De eventueel tekort gedane donateurs kunnen hun nummer 41 reclameren :

tel. 040-423815 fax 040-480794
Net Werk, Winselerhof 56, 5625 LZ Eindhoven

Stedelijke gezondheid en gezondheidszorg

Een studiedag van de Werkgroep Stedengeschiedenis

Op 20 april 1994 hield de Werkgroep Stedengeschiedenis een studiedag met als thema: 'Stedelijke gezondheid en gezondheidszorg'. Meer toegespitst ging het om de vraag in hoeverre stedelijke omstandigheden ontwikkelingen in de gezondheidszorg kunnen verklaren.

Frank Huisman opende de dag met een referaat over: *Gezondheidszorg en medisch beroep in Groningen (1500-1730)*.

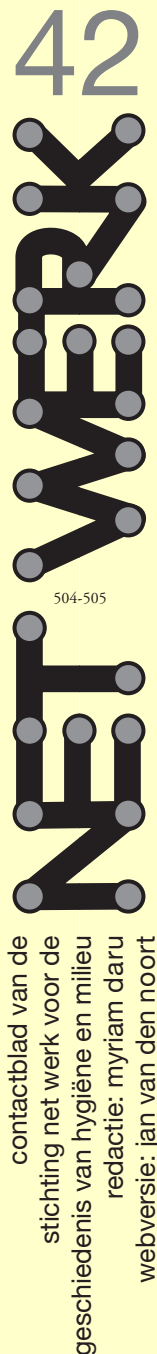
Omdat in de vroegmoderne periode centraal gezag op het gebied van de gezondheidszorg ontbrak, waren stedelijke besturen de belangrijkste instanties die gezondheidszorg regelden.

Er was duidelijk sprake van interactie op de 'medische markt', waarin een viertal partijen te onderscheiden waren. Voor de patiënten was het belangrijkste dat zij onbelemmerd toegang kregen tot alle vormen van gezondheidszorg. De Gereformeerde Kerk greep in als zij meende dat de orthodoxe leer werd aangetast, door bijvoorbeeld exorcisme. De overheid reguleerde maar in beperkte mate de gezondheids-

zorg. Daarbij had zij voornamelijk de openbare orde op het oog. De medici zelf waren sterk bezig de eigen beroepsgroepen af te schermen tegen onbevoegde genezers.

Minie Baron kwam in haar lezing over *Openbare gezondheidszorg in Groningen (1800-1870)* tot de conclusie dat de stedelijke overheid ook in de 19de eeuw nog grote bevoegdheden had op het terrein van hygiëne en gezondheidszorg. In de eerste helft van de 19de eeuw was het stadsbestuur van Groningen conservatief getint en gaf weinig impulsen aan een samenhangend beleid. Na 1850 kwam een liberaal gemeentebestuur aan het roer, dat meer initiatieven nam. Toch bleef het voornamelijk een ad hoc-beleid. De motieven om in te grijpen werden voornamelijk ingegeven door angst voor verstoring van de openbare orde. Voor alles wilde men de sociale structuren in stand houden.

Zij constateerde dat de cholera-epidemieën - in tegenstelling tot de suggestie van De Swaan - geen katalysator waren voor het opzetten van collectieve arrangementen. Malaria- en tyfusepidemieën waren veel bedreigender voor de hogere standen en dreigden die uit te breken, dan werden wel maatregelen getroffen, al duurde het lang voordat echt structureel beleid vorm kreeg.

Cor van der Heijden probeert met zijn onderzoek *Zuigelingen- en kindersterfte in Tilburg (1820-1930)* uitsluitel te geven in het debat over de vraag welke factoren de zuigelingen- en kindersterfte in de 19de en begin 20ste eeuw veroorzaakten. Dat het drinkwater daarvoor verantwoordelijk was, werd door hem uitgesloten. Ook algemene levensomstandigheden en de huisvestingssituatie bleken maar in geringe mate te correleren met de zuigelingensterfte. Daardoor bleef als laatste factor over: het meer of minder toepassen van borstvoeding. Een onderzoek naar de geboortintervallen moet uitsluitel geven of dit werkelijk de beslissende factor was of dat naar een andere verklaring moet worden omgezien.

Henk van der Velden gaf verslag van zijn onderzoek naar de *Lokale gezondheidszorg in Nederland (1900-1950)*. Ook hij constateerde dat de lokale overheden in het begin van de 20ste eeuw nog de belangrijkste vinger in de pap hadden bij het organiseren van de gezondheidszorg. Zij waren de voornaamste subsidiegevers en rond hen organiseerde zich de zorg. Daarom moet het belang van het particuliere initiatief niet overschat worden.

Om de toegang tot de gezondheidszorg voor alle maatschappelijke groepen mogelijk te maken, pasten

de lokale overheden verschillende modellen van collectieve arrangementen toe, die echter ook overeenkomsten vertoonden. Rond 1850 waren de contouren van dit stelsel al zichtbaar. Het beruiste op twee pijlers: de armenzorg voor de armen, verzekeringen voor de andere groepen. Om de gemeentebegrotingen te ontzien stimuleerden de gemeenten de ziektekostenverzekeringen. De uitbouw van dit stelsel had tot gevolg dat in de jaren dertig vrijwel iedereen toegang had tot de meeste vormen van gezondheidszorg.

Rolf van der Woude

Stadt und Gesundheit in der Geschichte

Voor zijn bijeenkomst te Maastricht op 27 en 28 mei koos de Rheinischer Kreis der Medizinhistoriker in samenwerking met Gewina een bijna gelijkkluidend thema.

De uitdrukking die Alfons Labisch daaraan gaf was: "De stad als paradigma van moderne levensvormen", toegespitst op gezondheidsaspecten.

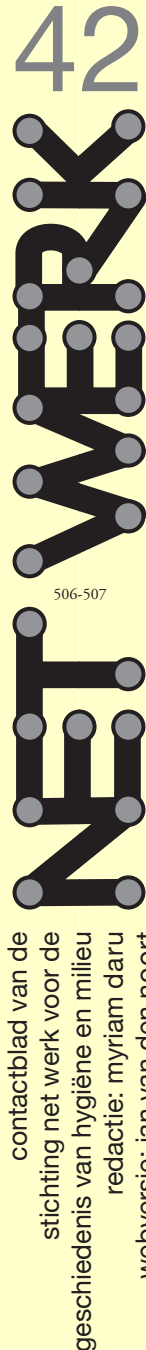
De eerste dag was er een workshop middag met een confrontatie van de historiografie van stadshygiënisch onderzoek in Nederland en Duitsland, waarbij gekeken werd naar

overeenkomsten en verschillen. De twee landen werden gepresenteerd door **Eddy Houwaart** (*Das Beispiel Niederlande*) en **Alfons Labisch** (*Das Beispiel Deutschland*). Martin Weyler von Schoultz gaf een korte inleiding over zijn onderzoek in Gelsenkirchen. Kenmerkend voor Duitsland waren de soms zware conflicten tussen plaatselijke en centrale overheid, waarvoor in Nederland geen echte equivalenten te vinden zijn. Aan de andere kant zijn er ook overeenkomsten, zoals de aanwezigheid van verenigingen die zich inzetten voor de volksgezondheid, maar die bij nader inzien een heel andere rol hebben gespeeld.

4 De neutraliteit van Nederland in de
5 Eerste Wereldoorlog veroorzaakte een minder groot verschil in de stadshygiënische toestanden dan men zou vermoeden.

De tweede dag was bestemd voor lezingen waarin de stand van zaken in verschillende onderzoeksprojecten werd toegelicht. **Mart van Lieburg** sprak over *Medizinische Konzepte und städtische Kultur: ein Versuch für die Niederlande in der frühen Neuzeit*, maar concentreerde zich daarbij vooral op Rotterdam en de wijze waarop de genius loci van die stad zich manifesteerde, zelfs op het gebied van de medische theorie. **Udo Feustel** presenteerde zijn onderzoek over "*Medizinische Polizey*" in *Stadt und Land, Krankheit und*

Obrigkeits im Rheinland des frühen 19. Jahrhunderts. In die periode hebben zich belangrijke staatkundige veranderingen in Rijnland voorgedaan. Feustel kon voor zijn onderzoek gebruik maken van het uitgebreide en gedetailleerde archief van het 'Medizinal Collegium', waar zich waardevolle gegevens bevonden over klimaat, demografie en statistiek. **Henk van Zon** sprak onder de titel *Die Illusion der sauberen und gesunden Stadt 1750-1950* voornamelijk over de Nederlandse stad en de wijze waarop burgers en overheid wisselend elkaar plichten voor de instandhouding van het stedelijk milieu toespeelden; waarbij in Nederland in de 19e eeuw géén sprake was van een op stadshygiënisch gebied krachtig interveniërende overheid. **Wolfgang Woelk** liet in zijn voordracht over *Gesundheit in der Industriestadt- Medizin und Ärzte in Düsseldorf* vooral zien hoe de persoonlijkheid en de ideologisch-politieke positie van sommige artsen sterk bepalend heeft kunnen zijn voor de beginnende organisatie van de preventieve gezondheidszorg. Düsseldorf, dat zich binnen enkele decennia van administratief tot industrieel centrum ontwikkelde, gold als een gezonde stad. Een direct oorzakelijk verband tussen urbanisatie en sterfelijkheid viel op het einde van de 19e eeuw in die stad niet te vinden. **Jac van den Boogaard** gaf met zijn voordracht

Maastricht - sociale geschiedenis en gezondheid, gevolgd door een rondleiding, een bij het dagthema passende afsluiting.

Gezond/ongezond

Le sain et le malsain is de titel van het nieuwe boek van Georges Vigarello, op wiens naam al een aantal prikkelende mentaliteitshistorische werken staan (zoals *Le propre et le sale* en *Le corps redressé*). *Le sain et le malsain* is niet zozeer een geschiedenis van de gezondheid als een geschiedenis van de voorstelling van wat als gezond en ongezond gezien werd. Vigarello gaat uit van primaire en secundaire gedrukte bronnen en poogt aan de hand daarvan tendenties te schetsen. Zijn analyse concentreert zich op de preventieve daad ('le geste défensif'). Uitgaande van de principes die ten grondslag liggen aan de voorstelling van het lichaam, maar ook van de invloed van omgeving en handelingen op het lichaam, variëren de preventieve en defensieve tactieken van het individu en de collectieve strategieën.

5
6 Zo zien we dat men in de loop der tijden dezelfde soort voedsel steeds andere eigenschappen en effecten toedicht. Zo zien we ook de overheden steeds opnieuw proberen de gezondheid te beheersen en te beheren, uitgaande van de gangbare voorstellingen van wat

gezond en ongezond is. Verbod en gebod worden dan gerationaliseerd, maar verliezen hun rationaliteit in een daaropvolgende periode. Elke periode kent haar eigen angsten en haar eigen manier om met angsten om te springen. Met de opkomst van de bacteriologie, komt de hoop dat symptoombestrijding vervangen kan worden door het uitroeien van alles wat de gezondheid in gevaar kan brengen. Wat we feitelijk zien, is dat het territorium van wat risikant is zich verplaatst en uitbreidt. De nieuwe defensieve tactieken scheppen hun eigen risico's. Bij het ontstaan van een consumptieve houding ten opzichte van gezondheid (de markt van welzijn) hoort het streven naar en het eisen van risicovermindering, ja zelfs risico-uitroeiing. In de plaats van het bestrijden van het ongezonde, komt het nastreven van een steeds verder verbeterbare gezondheid, tot in het oneindige. Dat de kosten hierbij de pan uitrijzen is een logisch gevolg, dat onvermijdelijk bijdraagt tot de huidige crisis van de gezondheidszorg.

Alhoewel het boek een historiserende sociologie - of is het een sociologiserende geschiedenis - presenteert, ontbreekt hier een wijds maatschappijmodel. De lange periode en de ruime geografische afbakening zijn tegelijkertijd een sterkte en een zwakte van het verhaal.

Vigarello, G., *Le sain et le malsain. Santé et mieux-être au Moyen Âge*, (Paris: Seuil, 1993) L'Univers Historique, ISBN 2-02-20113-5, 400 blz. FF 160.

Antieke latrinen

Studiedag 4 februari 1994, Katholieke Universiteit Nijmegen

Antieke latrines schijnen de nieuwsgierigheid te prikkelen van mensen van uiteenlopende disciplines, zoals bleek uit het bonte gezelschap dat op 4 februari j.l. bijeen was om hierover te horen en in groepjes in discussie te treden.

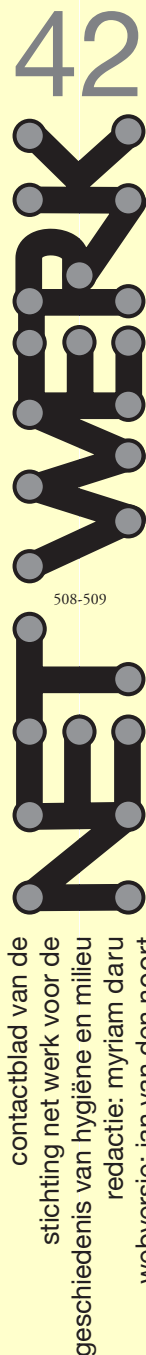
De tijd dat archeologen geen aandacht schonken aan een dergelijk thema lijkt voorgoed voorbij. Alledaagse dingen hebben immers hun eigen nederlands-talig blad, de 'culture du quotidien' is geen achtergesteld gebied meer.

De eerste lezing begon wel met een opsomming van allerhande 'wilde verhalen' waarna de inleider vroeg om een genuanceerdere kijk op het thema van de persoonlijke hygiëne. Vermoedelijk waren de meeste deelnemers min of meer op de hoogte van hygiënehistorisch onderzoek, zodat de oproep van **M. Th. R. M. Dolmans** wat overbodig klonk. Het beeld van

hygiëne in de Oudheid en de middeleeuwen dat de heer Dolmans schetste bracht een breed overzicht, maar weinig opzienbare invalshoeken voor wie enkele van de talrijke inleidingen op dat gebied gelezen heeft.

Daarentegen bracht de presentatie van openbare latrines door **C.T. Waslander** veel materiaal uit eigen waarneming en onderzoek in Klein Azië in beeld. De ruimtelijke plaats van de openbare latrines in de stedelijke ruimte en in de stedelijke maatschappij in het Romeinse Rijk is een hoofdstuk dat de klassieke teksten over stedengeschiedenis niet of zeer vluchtig behandelen. De parallelen met de moderne tijd waren soms verrassend. In het Romeinse Rijk kon een latrine beheerder op verscheidene manieren winst uit zijn onderneming halen, net als nu. De status van de openbare latrines lijkt volgens sommige schriftelijke bronnen net als nu laag te zijn geweest, ondanks het maatschappelijk nut. Interessant is het feit dat in de meeste ontwerpen het schaamtegevoel (niet gezien willen worden) zich uitdrukt in afscherming tegenover inkijk van buiten, niet tegenover medegebruikers, iets wat tot in de negentiende eeuw en soms zelfs de twintigste eeuw nog in West Europa te vinden is. Kenmerkend is de zeer geringe afstand van zitplaatsen onderling en de vernuftige inrichting.

6
7

Terwijl **C. Waslander** een overzicht en een typologie bood, concentreerde **J.S. Boerma** zich op één geval, het toilet van het wegstation Mutatio Valentia in Salento, met vier of vijf zitplaatsen. Dit wegstation was onderdeel van de uitgebreide wegen-infrastructuur die in de 4e eeuw na Chr. door keizer Constantijn de Grote werd gerenoveerd. Opmerkelijk is dat het toilet uitsluitend via de buitenruimte toegankelijk was, terwijl het ging om een vrij luxueus wegstation. De inrichting van de latrine was duidelijk veel eenvoudiger dan die van de steden van Klein Azië.

De militaire latrines van Romeinse legioenen in Nederland geven wederom een geheel andere invalshoek, wat door **J.K. Haalebos** geïllustreerd werd. Met de ruimte werd daar uitermate zuinig omgesprongen zoals uit een Nijmeegs voorbeeld blijkt, waar circa duizend mannen gebruik van maakten. Voor water toevoer moest men op een put vertrouwen. Het rioolvocht liet men zonder omhaal tot circa 300 meter buiten de vestingmuur lopen.

Met de bijdrage van **G.C.M. Jansen** kwamen we terecht in de Romeinse privé latrines. Door archeologen is in het verleden weinig aandacht geschonken aan deze ruimten. Het ontwerp van de Romeinse latrines zelf is doorgaans eenvoudig (en

herinnert onder anderen aan de privé latrines van huidige centraal afrikaanse stedelijke huizen M.D.). Wel is er sprake van een zit- en geen hurkhouding. De watertoevoer is bij de Romeinse steden een belangrijk onderdeel van de leefbaarheid. Evenals in veel andere culturen, werd water niet alleen gebruikt voor het wegspoelen maar ook voor het zich zelf reinigen (bij de Romeinen met sponzen die voortdurend met schoon water uitgespoeld moesten worden). De infrastructuur en de technische details hadden een hoog niveau van techniciteit. Aan veel praktische aspecten van stedelijk beheer was gedacht, zoals het makkelijk leeghalen van beerputten aan de straatkant. Het rioleringsnetwerk was in eerste instantie gebouwd voor het afvoeren van badwater. Twee- en drie-persoons toiletten waren niet ongebruikelijk. (Overigens waren dergelijke toiletten op grote Franse landhuizen tot de Tweede Wereldoorlog nog te vinden. M.D.) De toiletten waren in het dienst- of werkgedeelte te vinden, soms bijof zelfs in de keuken en beschikten slechts over weinig licht. Door de systematische inventarisatie wordt duidelijk dat toiletten zowel in armen als in rijke huizen te vinden zijn.

Twee door **J.S. Boersma** aangedragen voorbeelden van toiletten in rijke Romeinse huizen toonden aan

7
8

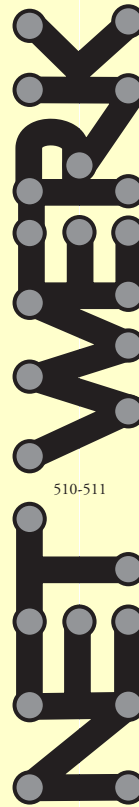
dat dezelfde aandacht voor detail die in de woonruimten te vinden was, zich ook manifesteerde in de inrichting van toiletten.

M. Grasnick liet een uitgebreide selectie van voorbeelden van Europese latrines uit het tijdperk tussen de Karolingische tijd en de zestiende eeuw. Zorgvuldig ontworpen en uitgevoerde toiletten waren eerder uitzondering dan regel, zeker op het platteland. Van een verbetering ten opzichte van de Romeinse technologie was geen sprake. Meerpersoonstoiletten waren in de beschreven periode veelvuldig te vinden, bijvoorbeeld in kloosters. Bij welvarende bouwheren, vooral uit de adel of de hoge geestelijkheid is weleens gezorgd voor toiletten boven stromend water. De zorg voor een goede afvoer was echter zeldzaam. De grootste variëteit aan plattegrondtypen is te vinden op burchten en kastelen, bijvoorbeeld erkers, nistoiletten, muurtoiletten, meerpersoonstoiletten. Net als in Romeinse huizen waren er ook toiletten te vinden op de verdiepingen van stedelijke huizen. Zeldzaam is de aanwezigheid van een urinoir naast een zittoilet. Openbare toiletten zijn in vele steden vrij laat aangelegd (rond de 15e eeuw). Grasnick geeft slechts aan dat het geringe aantal toiletten in Franse woningen de stedelijke overheden hiertoe deed overgaan, een niet erg

bevredegende verklaring. Waar de Romeinen, die gebruik konden maken van stromend water, zich van een spons bedienden - en de westerse culturen papier gebruiken - is hier en daar de aanwezigheid van een ruif een indicatie dat hooi of stro gebruikt werd. Grasnick meent dat het ging om stro, maar dat lijkt een minder praktische oplossing dan hooi.

Tijdens het urbaniseringsproces van Nijmegen tijdens de 14e eeuw heeft de stedelijke elite gezorgd voor de aanleg van sanitaire inrichtingen. De afval uit de beerputten kan veel sociaal-economische informatie aan het licht brengen, zo getuigt **J.R. Thijssen**. Tot aan het midden van de 16e eeuw bleef het aantal beerputten klein. De daarna intredende toename houdt waarschijnlijk verband met een grotere bemoeienis van de stedelijke overheid met de reiniging. De putten werden steeds meer inpandig gebouwd. Het volume van de putten nam af. De inhoud werd vaker (door pachters) opgehaald en tonnen konden gebruikt worden voor het verzamelen van afval, vooral in minder welvarende gezinnen. In de loop van de 17e eeuw voerde het stadsbestuur een tonnenophaalstelsel in. De situatie veranderde pas radicaal aan het begin van deze eeuw met de aanleg van een gesloten rioleringsstelsel.

42

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

8
9

Ook in Delft, de stad waarover **E.J. Bult** en **C. Nooijen** berichtten, was de relatie tussen de status van bewoners en de aanwezigheid van een beerput achter of onder het huis duidelijk. In de 15e eeuw bepaalde het stadsbestuur (vanwege de toegenomen bevolkingsdruk en de daaraan verbonden overlast door afval) dat elk huis een gedeelte of eigen beerput moest krijgen. Deze regel gold ook voor minder bevolkte gebieden die onder de stadsjurisdictie vielen. Een uitzondering vormt het Kartuizer klooster, waar elke cel een eigen beerput kreeg. De inhoud van de (zink)putten was door de hoge waterstand permanent onder water. Behalve huishoudelijk afval bevatten de putten ook vaak kadavers.

In de discussie werd de nadruk gelegd op een specifiekere benadering om anachronismen en verkeerde veronderstellingen te vermijden. Zo kunnen de begrippen 'schaamte' en 'privacy' uiterst verwarrend werken, wanneer te weinig rekening wordt gehouden met plaats, status en culturele omgeving. Het feit dat mensen in een openbaar toilet naast elkaar zitten zonder visuele scheiding betekent nog niet dat zij geen schaamtegevoel kennen, wel dat de schaamte zich anders richt. Ook het begrip hygiëne moet relativerend gehanteerd worden. Reinheid als gebod in vroegere tijden hoeft niet

overeen te komen met onze huidige hygiënische reinheidsbegrippen. Benadrukt werd ook de noodzaak om latrinen in kontekst te bestuderen. Zo moeten bijvoorbeeld andere - soms uiterst eenvoudige - technieken zoals de po mede bestudeerd worden. Dit betekent dat huisraad, bouwkundige inrichting en infrastructuur in verband met elkaar gebracht moeten worden. Wat het laatste betreft, is de relatie tussen water- en wegeninfrastructuur van belang. Omdat de techniek van de latrinen zich slechts zeer langzaam ontwikkeld heeft, kan bestudering van de situatie in derde wereld landen en andersom in sommige gevallen verhelderend werken, maar voorzichtigheid blijft geboden bij de vergelijking met archeologische vondsten.

De teksten van de lezingen met illustraties en een korte samenvatting van de discussies zijn te vinden in:

Jansen, G. e. a. , **Latrines. Antieke toiletten, modern onderzoek**, (Meppel: Edu'Actief, 1994), ISBN 90-5117-175-7.

Protocollen voor onderzoek bodemverontreiniging

Bij Sdu Uitgeverij Koninginnesgracht zijn twee protocollen verschenen voor het onderzoeken van bodemverontreiniging in Nederland

Vooraf protocol 1 is van belang voor milieuhistorici. Het richt zich namelijk op het oriënterend onderzoek naar de aard en de concentratie van verontreinigende stoffen en de plaats van voorkomen van bodemverontreiniging.

Dit onderzoek heeft (volgens het persbericht van de Sdu) als doel het bevestigen van het vermoeden van de aanwezigheid van bodemverontreiniging. Daarmee is de onderzoeksstrategie gericht op het onderzoeken van verdachte lokaties. Het onderzoek start met een vooronderzoek waarin de beschikbare gegevens over de lokatie en de directe omgeving worden verzameld. Op basis van dit vooronderzoek, waarvan veel belang wordt toegekend, wordt een hypothese geformuleerd omtrent de ruimtelijke verdeling van de verontreiniging. Voor karakteristieke wijzen van ruimtelijke verdeling, namelijk de homogeen verdeelde verontreiniging en de heterogeen verdeelde verontreiniging, worden in het protocol vervolgens mogelijke onderzoeksstrategieën

uitgewerkt. Als men op basis van de resultaten van het oriënterend onderzoek vermoedt dat er sprake is van van ernstige bodemverontreiniging, dan gaat men over tot het 'nader onderzoek deel 1', waarvoor ook een protocol bestaat.

Voor meer inhoudelijke informatie: TNO, dhr. F.P.J. Lamé, telefoon 015-696216.

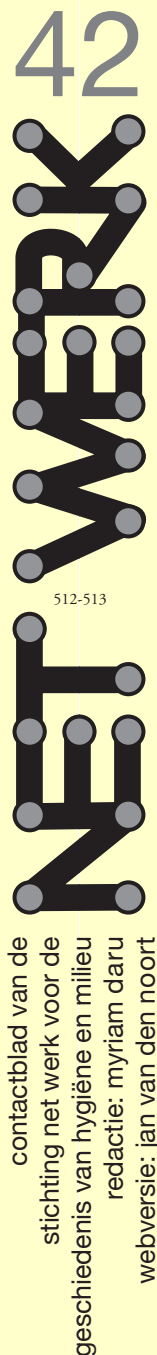
Titel van protocol 1: Het Oriënterend onderzoek, ISBN 90-12-08082-7. f 63,60 (incl. BTW, excl. verzendkosten). Te bestellen bij Sdu Service Centrum telefoon 070-378 98 80, fax 070-378 97 83 of bij de boekhandel.

Boekaankondiging

En dan: wat is natuur nog in dit land?

Natuurbescherming in Nederland, 1880-1990

Toen Henny van der Windt zijn onderzoek presenteerde tijdens een Net Werk bijeenkomst, was het duidelijk dat er een heel andere visie zou komen op de ontwikkeling van de natuurbescherming dan het lineaire verhaal dat gedenkboeken ons leveren. Nu belooft ons de uitgeverij Boom dat we zijn boek in de loop van deze zomer tegemoet kunnen zien. Hier volgt de presentatietekst:

De natuurbeschermingsbeweging ontstaat in Nederland pas aan het eind van de negentiende eeuw. De vele groepen waar de beweging uit voortkomt, waaronder kunstenaars, bosbouwers, de adel, stedenbouwers en de dierenbescherming, bedoelen er echter niet allemaal hetzelfde mee. Uiteindelijk zijn het de onderwijzers als Thijssse, zakenlieden als Tienhoven en wetenschappers als Oudemans die samen het kloppend hart van de beweging vormen. Zij geven vorm aan de natuurbescherming in Nederland en aan de kernactiviteit, het stichten van natuurmonumenten.

Het was vanaf het begin een probleem dat natuur eigenlijk ongerept moest blijven, maar anderzijds zou niet-ingrijpen leiden tot het verdwijnen van vele soorten landschap. De bioloog Westhoff weet het probleem in 1945 op te lossen met de begrippen half-natuur en natuur-techniek. Nieuwe termen als landschapszorg, natuurwaarden en milieu worden ingevoerd voor de natuur buiten de reservaten. Na 1975 verandert de koers van de natuurbescherming en komt de nadruk te liggen op het streven naar zelf-regulerende eco-systemen. De overheid voert hiervoor het begrip natuur-ontwikkeling in. Daarnaast komt zij met de Amoebebenadering, die is bedoeld om normen voor veranderingen in de natuur vast te stellen en tegelijk het grote publiek hierbij te betrekken.

In enkele aparte hoofdstukken wordt nader ingegaan op meer theoretische en normatieve vragen over de relatie wetenschap en samenleving, geïllustreerd aan de wisselwerking tussen ecologie en natuurbescherming.

Het boek gaat ca f 43,50 kosten. ISBN: 90-5352-132-1.

Acaro-archeologie en ecogeschiedenis

In de bijlage voor wetenschap en onderwijs van NRC (2 juni 1994) gaat Theo Holleman in op het werk van Jaap Schelvis, onder anderen zijn promotie aan het Biologisch Archeologisch Instituut. In een van zijn onderzoeken maakt deze gebruik van mijten in archeologisch materiaal voor de reconstructie van vroegere ecosystemen. Door de voorkeuren van bepaalde mijten voor bepaalde milieus geven de resten van mijtresten waardevolle informatie over stallen, mestvaalten, beerputten en composthopen. Bij een stal kan bijvoorbeeld met vrij grote zekerheid aangegeven worden om welke diersoort(en) het ging. Het determineren van mijten voegt een extra discriminerend element toe bij de informatie afkomstig van andere elementen zoals botten.

Dergelijke analyses kunnen ook uitsluitend geven over de bemestingspraktijken rondom een nederzetting en dus over de verhouding mens-milieu, maar ook over de materiële cultuur. Zo kan het bijvoorbeeld mogelijk zijn dankzij mijtresten aan te geven of een kam wel of niet voor het kammen van mensenhaar of van schapenwol diende.

Holleman besluit zijn artikel over de financiële en organisatorische problemen waarmee gespecialiseerde onderzoekers als Jaap Schelvis kampen.

Signalementen

in het kort

Adams, A. M., **Architecture in the family way: health reform, feminism and the middle class house in England 1870-1900**. PhD University of California (Berkeley: 1992).

Aguilero-Klink, F., 'Some notes on the misuse of classic writings in economics on the subject of common property', **Ecological Economics**, jrg. 9 (1994), pp. 221-228.

11 Baeyens, G. en J. Duyve, **Lezen in**
12 **het duin**, (Amsterdam: Gemeentelijke Waterleiding/Stadsuitgeverij, 1991, 1992), 160 blz.

Barnes, D. S., **The making of a social disease: tuberculosis in**

nineteenth century France. PhD University of California (Berkeley: 1992)

Copius Peereboom, J. W. (ed.), **Basisboek milieu en gezondheid**, (Amsterdam: Boom, 1994), ISBN 90-5352-048-1, 448 blz. f 69,50.

Dit boek bevat een hoofdstuk over de geschiedenis van het probleemveld.

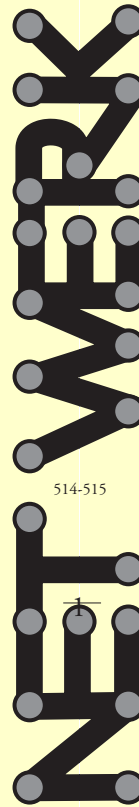
Dam, H. van., 'Lange-termijnonderzoek aan algen: betekenis voor beleid en beheer', Colijn, F. en E. Martejn (eds.), **Symposium biologische monitoring in het aquatische milieu, Amsterdam 18 november 1992** (Rijswaterstaat Dienst Getijdewateren/Rijksinstituut voor Integraal Zoetwaterbeheer en Afvalwaterbehandeling / Nederlandse Vereniging voor Aquatische Ecologie, 1992).

Dam, H. van, en Arts. G.H.P., **Ecologische veranderingen in Drentse vennen sinds 1900 door menselijke beïnvloeding en beheer**, Provincie Drenthe, Assen/DLO-Instituut voor Bos- en Natuuronderzoek, Leersum/Grontmij advies en Techniek, De Bilt. (Assen/Leersum/De Bilt: Provincie Drenthe, 1993).

Dam, H. van en Mertens, A., 'Kiezelswieren op herbariummateriaal als referentie voor waterkwaliteit', **De Levende Natuur**, (1993) 94, pp. 22-27.

Fischer, K. en J. Schot (eds.), **En-**

42

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Environmental Strategies for Industry, (Washington: Island Press, 1993).

Giebels, L. (ed.), **Zeven eeuwen Rijnlandse uitwatering in Spaarndam en Halfweg. Van beveiliging naar beheersing**, (Leiden: Hoogheemraadschap van Rijnland, 1994). f 40.- Te verkrijgen in de boekhandel via uitgeverij VerLoren te Hilversum en bij het Hoogheemraadschap van Rijnland, Postbus 158, 2300 AD Leiden, tel. 071-259319.

Gijswijt-Hofstra, M., 'Homeopathie in de negentiende eeuw: het Nederlandse debat', Blécourt, W. de., W. Frijhoff en M. Gijswijt-Hofstra (eds.), **Grenzen van genezing. Gezondheid, ziekte en genezen in Nederland, zestiende tot begin twinstigste eeuw**, (Hilversum: Verloren, 1993), pp. 274-310.

Groh, R. en D. Groh, **Weltbild und Naturaneignung. Zur Kulturgeschichte der Natur**, (Frankfurt: Suhrkamp, 1991).

Hammonds, E. M., **The search for perfect control: a social history of diphtheria**. PhD University of Harvard (1993).

Haneveld, G. T., 'Secreten, een nog ongeschreven hoofdstuk in de geschiedenis van de scheephygiëne', **Tijdschrift voor zeegegeschiedenis**, jrg. 10 (1991) 1, pp. 12-19.

Heuvel, C h. van den, 'Stevens 'Huisbouw' en het onvoltooide

Nederlandse architectuurtractaat. De praktijk van het bouwen als wetenschap', **Bulletin KNOB**, jrg. 93 (1994) 1, pp. 1-18. In dit artikel zijn diverse ontwerpen van Stevin voor de watervoorziening geïllustreerd.

Heijden, C. G. W.P. van der, 'De Swaan getoetst. De aanleg en diffusie van het waterleidingstelsel in de industriestad Tilburg als collectief verzorgingsarrangement (1880-1910)', **Tijdschrift voor sociale geschiedenis**, jrg. 20 (1994, februari) 1, pp. 52-76.

Higgins, B. T., **Epidemic proportions. Cholera in the British West Indies 1850-1855**. PhD Bowling Green State University (1993).

Hoentjen, B., R. Torenbeek, H. van Dam e.a., **Drentse vennen: betekenis, bedreigingen en beheer. Achtergrond, aanleiding en samenvatting van een onderzoek aan Drentse vennen, uitgevoerd in 1991** (Provincie Drenthe 1993).

Jamison, A. e. a. , **The making of the new environmental consciousness. A comparative study of the environmental movements in Sweden, Denmark and the Netherlands** (Edinburgh: 1991).

Joussaume, S., **Climat d'hier à demain**, (Paris: CNRS Editions, 1994) *Savoir au présent*, 144 blz. FF 185.

Mooij, A., **Geslachtsziekten en besmettingsangst. Een historisch-**

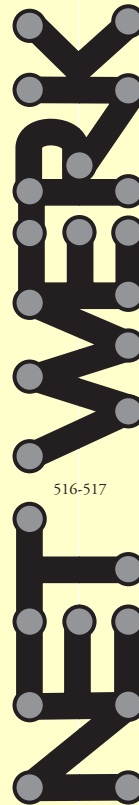
- sociologische studie 1850-1990**, (Amsterdam: Boom, 1993), 319 blz. f 48,50.
- Pelzers, E., 'De Bosraad en zijn natuurbeschermingstaken 1922-1943', **Nederlands Bosbouw Tijdschrift**, jrg. 65 (1993), pp. 59-62.
- , 'Mr. M.P. Marchant en de Stichting Het Natuur Park De Hoge Veluwe', **Bijdragen en mededelingen Gelre**, jrg. 88 (1991), pp. 135-142.
- , 'De oprichting van de Stichting Het Nationale Park De Hoge Veluwe', **Bijdragen en mededelingen Gelre**, jrg. 82 (1991), pp. 79-88.
- Schaier, J., 'Kochmaschine und Turbogrigill. Haushaltstechnik im 19. Jahrhundert und neue Energien', **Technikgeschichte**, jrg. 1993 (60) 4, pp. 331-346.
- Sieferle, R. P., 'Die Grenzen der Umweltgeschichte', **GAIA**, jrg. 2 (1993) 1, pp. 8-21.
- Smith, M. J., **Self culture: health reform and society in Atlantic Canada and the North Eastern United States**. PhD Memorial University of Newfoundland (1992).
- Vos, A., 'Bodemvervuiling door kwik? De hoedenmakerij van Johannes Gerardus Manneken in Zaltbommel aan het begin van de negentiende eeuw', **Tussen de Voorn en Loevestein**, jrg. 30 (1994, maart) 84, pp. 4-12.

- Weichhold, J., **Regenbogen, Igel und Sonnenblumen. Ursachen, Erscheinungsformen und Entwicklungslinien von Ökologiebewegungen und grünen Parteien** (Dietz Verlag, 1993), ISBN 33 20018 000. DM 40.
- Wijngaarden-Bakker, L. H., **Animal husbandry in a wetland** (British Archaeological Reports, 1994).
- , 'Archeologische argumenten bij de herintroductie van zoogdieren in Nederland', **Huid en haar**, jrg. 11 (1992) 2/3, pp. 50-55.
- , 'De Europese moeflon: wild of verwilderd?', **Zoogdier**, jrg. 2 (1991) 2, pp. 3-5.
- Wils, J. P. (ed.), **Natur als Erinne- rung** (Tübingen: Attempto, 1992).

Grijze literatuur

Het opsporen van grijze literatuur is een van de activiteiten die al vanaf het begin behoort tot het werkerrein van de Stichting Net Werk. Doordat men aan universiteiten steeds meer tot het maken van lijsten van afstudeerscripties overgaat, zal dit werk voor een deel makkelijker worden. Hier volgt een lijst van scripties op het gebied van de geschiedenis van hygiëne, gezondheid, milieu en milieuhygiëne die afstuderende maatschappijhistorici

42

13
14

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

aan de Erasmus Universiteit vanaf 1990 hebben geproduceerd, met afstudeerdata.

Baard, M.G. (Marianne)
31-08-90
De Esso-raffinaderij en het Nederlandse milieubeleid: een historisch onderzoek naar de reacties van Esso op het milieubeleid van de overheid, 1960-1980

Bergman, Z.K. (Zweder)
24-09-1992
Een centraal instituut te Utrecht : de geschiedenis van de oprichting van het KNMI en haar plaats binnen een netwerk van meteorologische organisaties

Grouwstra, D.P. (Paul)
24-09-1992
De auto : blij dat ik rij? : een analyse van het verkeers- en vervoerbeleid in de periode 1977-1990

Hage, A. (Annette)
Maatschappijgeschiedenis, communicatie en voorlichting
30-08-1993
Elektriciteitspropaganda en de crisis

Haterd, J. van de (Jeanine)
23-09-1992
Borst- of flesvoeding? : de ontwikkeling van de voedingsvoorlichting met betrekking tot de zuigelingen-voeding in Nederland, 1950-1990

Klerk, F.J. de (Frank)
22-01-1992
Rotterdam : milieubeleid en -voorlichting in historisch perspectief

Kraak, M.J. (Marty)
29-03-1990
Ouderen en lichaamsbeweging : onderzoek naar het ontstaan en de ontwikkeling van bewegingsactiviteiten voor ouderen in de periode 1950-1982

Reuhman, J. (Jorine)
31-05-1990
Lichamelijke opvoeding in historisch perspectief : het gymnastiekonderwijs tegen de achtergrond van het beschavingsoffensief : een reusenstap op het veld van waarachtig volksgeluk

Westhoek, J.D. (Hanneke)
20-06-91
Cholera in Zeeland

Nummer 43

wordt een terug- en vooruitbliknummer. Reacties/ wensen zijn welkom op het redactieadres, Winselerhof 56, 5625 LZ Eindhoven

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

43

NET WERK

518-519

Van marge naar 'mainstream'?

Oppervlakkig lijkt het erop dat de geschiedenis van hygiëne en milieu zich een weg baant in de richting van de gevestigde academische wereld. In gespecialiseerde vaktijdschriften verschijnen artikelen die pleiten voor meer milieugericht onderzoek in bijvoorbeeld stedengeschiedenis, techniekgeschiedenis of vrouwengeschiedenis. Bij steden- en techniekgeschiedenis lijkt het verband met milieuvraagstukken voor de hand te liggen, bij vrouwengeschiedenis is dit minder evident. Toch is een dergelijk verband wel degelijk aanwezig. Ten eerste door de wijze waarop veel vrouwen in hun alledaags bestaan geconfronteerd worden met de beperkingen die hun materiële omgeving hun oplegt en door de wijze waarop zij gebruik maken van de middelen die ter beschikking staan. Ten tweede door de ideologische kant van de relatie mens-milieu, waarbij beweerd wordt dat vrouwen een ander type relatie opbouwen met de natuur. We zien ook dat de organisatoren van diverse congressen thema's oppakken die op hun plaats zouden zijn op een bijeenkomst van Net Werk (of al tijdens een bijeenkomst van Net Werk aan de orde zijn gekomen - zie het overzicht verder in dit nummer). Toch blijkt bij nader inzien dat de schotten tussen (sub)disciplines niet werkelijk geslecht zijn. Een methodologische discussie is er slechts in een embryonale vorm.

Worden sprekers voor meer uitgenodigd dan om een congresmiddag met een aantal interessante casusverhalen te vullen? Bij de organisatoren van het internationale historische congres van Montréal, volgend jaar, lijkt de wil aanwezig een methodologische vraag te stellen, wellicht zelfs te beantwoorden. Opvallend is dat een aantal van de uitgenodigde sprekers een academische reputatie en positie heeft opgebouwd in een andere (sub)discipline dan milieugeschiedenis - wat ook voor een deel de hang naar macrogeschiedenis verklaart, zeker bij iemand als Paul Bairoch die zich graag toespitst op mondiale syntheses. We zouden ons dus kunnen afvragen of een apart opererend clubje als Net Werk dan nog recht van bestaan heeft. Uiteindelijk is het doel van Net Werk immers dat milieu en hygiëne (en milieuhygiëne) een onderwerp worden van de 'normale' academische en niet-academische geschiedbeoefening. Aan de andere kant lijkt een tijd waar bezuinigingsdrift overheerst niet het moment om een nog teer lootje aan de academische kennisboom te laten volgroeien. En hoe vaak hoor ik niet universitair werkende historici zeggen dat Net Werk op handige wijze informatie verschaft die elders niet of moeilijk te vinden is. Dan lijkt een zelfstandig opererende stichting voorlopig zo gek nog niet.
Myriam Daru

Montréal 1995 Milieugeschiedenis als macrogeschiedenis?

Voor thema 14 van het '18th international congress of historical sciences' (27 augustus-3 september 1995) 'Environmental History: a return to macro-history?' zijn enkele voorlopige gegevens bekend. Verantwoordelijk voor dit thema zijn Elizabeth Crouzet-Pavan en Jean-Pierre Poussou (Frankrijk). Papers worden verwacht van Paul Bairoch (Zwitserland), Franz Brüggemeier (Duitsland), L.V. Danilova (Rusland), Robert Delors (Zwitserland), Richard C. Hoffmann (Canada), David Landes (VS), René Leboutte (Italië), Katia Queiros Mattoso (Frankrijk).

Voor meer informatie: 18th Congress of Historical Sciences C.P. 8888, Succursale Centre- Ville, Montréal H3C 3P8, Qc, Canada Fax (514) 987-0259 email:cish95@uqam.ca

Jaarvergadering Nederlands Historisch Genootschap

7 oktober 1994

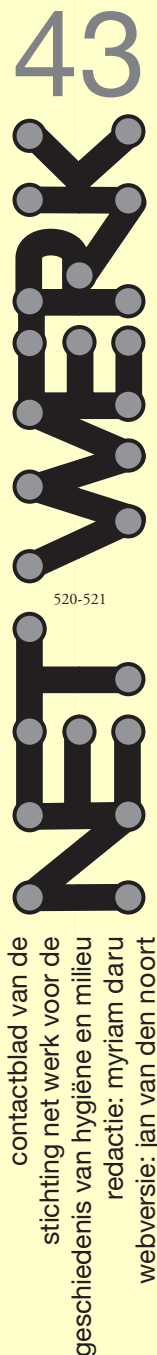
De jaarvergadering van het NHG vindt plaats op 7 oktober 1994 in de aula van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag. Het thema is

dit jaar: Angst voor en beheersbaarheid van besmettelijke ziekten in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw. Het thema wordt ingeleid door dr. E.S. Houwaart (Angst voor en beheersbaarheid van besmettelijke ziekten in de negentiende eeuw, binnen de medische stand en geïllustreerd aan de hand van cholera) en prof. dr. M. van Lieburg (Angst en beheersbaarheid van besmettelijke ziekten in de twintigste eeuw, geïllustreerd aan de hand van tyfus). Vervolgens bespreken mw. dr. A. de Knecht-van Eekelen, dr. W. Rutten en mw. dr. A. Mooij respectievelijk hondsdolheid, pokken en syfilis. Tenslotte behandelt prof. dr. J .H.W. Kusters het thema vanuit de literatuur. NHG Postbus 90406, 2509 LK Den Haag Tel. 070-314 0363

13e Beneluxcongres voor de Geschiedenis der Wetenschappen

5 tot 7 oktober 1995

Van 5 tot 7 oktober 1995 wordt het 13e Beneluxcongres voor de Geschiedenis der Wetenschappen gehouden te Echternach in Luxemburg, met als thema 'De Aarde'. Ieder die daar een lezing zou willen houden over een thema uit de geschiedenis van de geologie, de (geo)hydrologie, de paleontologie, de mijnbouw, de landmeetkunde,

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

de arbeidsgeneeskunde van het mijnwezen en de daarmee verbonden industrie, de bodemkunde, de balneologie, de metallurgie, of van enige andere wetenschap of techniek in verband met de aarde, wordt van harte uitgenodigd contact op te nemen met dr. E. Homburg, Vakgroep Geschiedenis, Rijksuniversiteit Limburg, Postbus 616, 6200 MD Maastricht; tel. 043-883495/ 883314.

Werk in uitvoering

Ir. Ibo R. van de Poel
Universiteit Twente
TWRC RC 301
Postbus 217
7500 AE Enschede
Keteldiepstraat 4
7523 PM Enschede
053-350625

Beïnvloeding van ontwerpen / Case study RWZI's

De case study richt zich als onderdeel van een algemener promotie-onderzoek op het ontwerpen van waterzuiveringsinstallaties in de periode ± 1965 ± 1985. In het onderzoek wordt nagegaan in hoeverre paradigma veranderingen in het ontwerpen van technische objecten van zeer kleine tot zeer grote schaal zich laten doorzetten, wélke verschillen te voorschijn komen en

hoe zij zich laten verklaren; met het oog op een positieve sturing van de technologische ontwikkeling. Specifiek is de vraag: Hebben biologen en procestechnologen een belangrijke rol gekregen in het ontwerp van r.w.z.'s en zo ja, hoe is die nieuwe rol tot stand gekomen? Duur van het project 1992-1996

Dr. A. v. d. Valk
Vakgroep Planologie en Demografie
Prinsengracht 130
1018 VZ Amsterdam
020-5254022

Met het oog op de omgeving: het Ministerie van VROM na vijftig jaar.
Een geschiedenis van VROM 1965-1995 (verschijning van een boek gepland voor het najaar 1995)
In samenwerking met J. Th. Siraa, B. Wissink e.a,
Duur van het project 1993-1995

Roland de Miller
Centre National d'Études et de Documentation sur l'Écologie et sa Culture (CEDEC)
Le Château, Sigoyer
F - 04200 Sisteron
00- 33- 92 62 1702
Het CEDEC (in 1987 opgericht) bereidt een werk voor getiteld *World History of the Environmental Movement and the Protection of Nature*. Bij de tot nu toe ontstane landelijke chronologieën zijn o.a. Nederland en België nog niet opgenomen. Het CEDEC doet nu een

beroep op onderzoekers en actieve mensen die bereid en in staat zijn historische gegevens aan te leveren over natuurbeschermings- en milieuoorganisaties in hun land. Gegevens die zij zoeken zijn gegevens over en uit overzichtsartikelen of -boeken, chronologieën, bibliografieën; monografieën, rapporten, kortom alle documenten die van betekenis kunnen zijn voor de geschiedenis van de milieubeweging vanaf de 19e eeuw. Zij willen wel exacte gegevens van mijlpaalgebeurtenissen, wetten, milieurampen, voorbeeldprojecten enz.

EDEN lezingen

Ecologische geschiedenis van Indonesië

Het KITLV zet haar reeks lezingen over de ecologische geschiedenis van Indonesië voort. Alle lezingen worden gegeven op de vergaderkamer van het KITLV (zaal 138), Reuvenplaats 2, Leiden., om 15 uur (behalve vermelde uitzondering) Informatie: F. Colombijn (tel. 071272913)

19 september 1994 (p.m.)

Dr. L. Potter (Department of Geography, University of Adelaide) Droughts, fires and grasslands; contributions to an environmental history of Kalimantan post 1800

31 Oktober 1995

Ir. K.F. van Wiersum (Vakgroep Bosbouw, LUW) De geschiedenis van bosbeheer in Indonesië

28 november 1994

Prof. dr. V.T. King (Centre for South-East Asian Studies, University of Hull) Environmental changes and forests in Malaysian-Borneo: fire, drought and rain

30 januari 1995

Dr. G.A. Persoon (Centrum voor Mileukunde, Rijksuniversiteit Leiden) Tribale samenlevingen en hun veranderend milieu

27 februari 1995

Drs. F.G. Baardewijk (Talen en Culturen van ZuidOost Azië en Oceanië, Rijksuniversiteit Leiden) Erosion, crops and peasants; Java in the 19th and 20th century

27 maart 1995

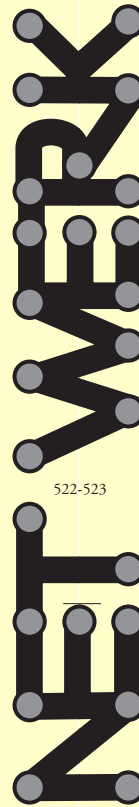
Drs. C.H. Bakels (CNWS, Rijksuniversiteit Leiden) Geheimen van het Wilde Woud; een antropologische visie op het heilige bos in West Indonesië

24 april 1995 Prof. dr. F. von Benda-Beckmann (Vakgroep Agrarisch Recht, LUW) Sasi; veranderingen in inheemse en koloniale pogingen om het oogsten van bosproducten op de Molukken te reguleren

29 mei 1995

Dr. P. Storm (freelance paleoantropoloog) De vroege bevolking van Indonesië (in het bijzonder de Wajak-mens)

43

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Signalement

Een dezer dagen verschijnt een themanummer van **Tijdschrift voor Geschiedenis** dat grotendeels gevuld is met bijdragen op het gebied van milieugeschiedenis, of die met dit onderzoeksgebied verband houden.

Environmental History Newsletter 1993, nummer 5, is officieel in maart 1994 in druk verschenen, maar kort geleden bij de redactie binnengekomen. Het heeft een nieuw jasje gekregen en is niet meer op grijs kringlooppapier gedrukt: een teken van een veranderende academische status? Een redactioneel artikel waaruit intenties en publicatiebeleid zouden blijken ontbreekt jammer genoeg. Naast rubrieken met o.a. overzichten van lopend onderzoek, bibliografie en agenda, bevat het een aantal artikelen:

Brimblecombe, P., 'Themes in the History of Lead', pp. 39-42.
Glaser, R. en S. Militzer, 'Perspektiven der regionalen historischen Klimatologie in Mitteleuropa. Ein Statusbericht der Arbeitsgruppe "Historische Klimatologie" zum Aufbau einer regionalen Klimadatenbank' pp. 15-30.
Hickel, E., 'Der weibliche Blick auf die Natur - Gegenwürfe zur herrschenden neuzeitlichen Naturwissenschaft', pp.31-38.

Wettengel, M., Die Anfänge der staarlichen Naturschutzorganisation: von der Staatlichen Stelle für Naturdenkmalpflege in Preußen bis zur Reichsstelle für Naturschutz - ein Abriss', pp. 43-55.

'Bad Soden am Taunus. Größte und schönste Inhalatorium Europas'. **Archiv Badewesens**, jrg. 47 (1994) 5, pp. 198-199.

Bonneville, J. de, **Rêves de blanc. La grande histoire du linge de maison**, (Paris: Flammarion, 1993), ISBN 208-205455-5, 216 blz. FF 450.

Brown, N., 'Climate change and human history. Some indications from Europe, AD 400-1400', **Environmental Pollution**, jrg. 83 (1994) 1-2, pp.37 -43.

Carpenter, K. (ed.) **Protein and energy: A study of changing ideas in nutrition**, (Cambridge: Cambridge University Press, 1994). f 94.-.

This volume reviews the long-standing debate over the relative merits of a high-protein versus a low-protein diet. At a time when concern has resurfaced that overconsumption of protein in affluent societies may damage health, this book aims to provide a useful historical perspective

Corvol, A. (ed.) **La nature en révolution 1750-1800**, (Paris: L'Harmattan, 1993).

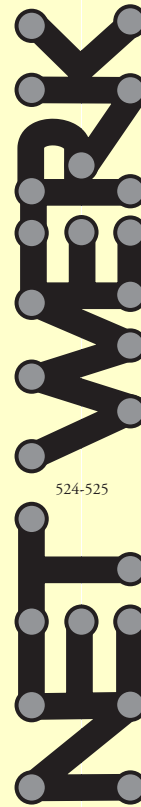
Dit boek belicht de Franse Revolutie vanuit milieuhistorisch oogpunt. Veel interessante bijdragen binnen een breed spectrum, met thema's die goed overeenkomen met het (bibliografisch) spectrum van Net Werk (reden om de titels uitvoerig hier op te noemen - en om te laten zien dat Franse milieuhistorici niet stilstaan, al worden zij minder door Nederlandse collega's gelezen en aangehaald):

- Benoit, S., L'usage énergétique de l'eau: droit et pratique révolutionnaires
- Bourguet, M.-N., L'image de la lande, la friche, le marais
- Briffaud, S., Le rôle des catastrophes naturelles: le cas des Pyrénées centrales
- Corvol, A., Une esthétique de l'environnement
- Denis, G., La représentation de la maladie des plantes: "ruraux", "botanistes" et "agronomes"
- 6
7 Desailly, B., Perception et gestion du risque: les ingénieurs et les crues méditerranéennes
- Drouin, J.-M., L'histoire naturelle à travers un périodique: La Décade Philosophique
- Gislain, G. de, Chasse et nuisibles dans les cahiers de doléances
- Goger, J.-M., Entre nature et paysage architectural
- Guillaume, A., L'élaboration d'une science du paysage. L'Art des Militaires
- Larrère, R., La Nature chez Rousseau et ses disciples

- Oge, F., Hérirage révolutionnaire: les forêts pyrénéennes, enjeux des conflits Etat-communautés
- Ozouf-Marignier, M.-V., Limites naturelles et limites politiques: la division du territoire
- Picon, A., L'idée de nature chez les ingénieurs des Ponts et Chaussées
- Sledziwski, E.G.: Le droit naturel, fondement ou accessoire de la Révolution ?
- Solakian, D., Territoires naturels et communautés: la loi du 14 août 1792 - 10 juin 1793

- Cronon, W., "Cutting loose or running around?", *Journal of Historical Geography*, jrg. 20 (1994), pp. 38-43.
- , 'Modes of prophecy and production: placing nature in history', *Journal of American History*, jrg. 76 (1990) March, pp. 1122-1132.
- Davey, B. en T. Halliday (ed.) **Human biology and health: an evolutionary approach**, (Milton Keynes: Open University Press, 1994) Health and Disease Series, 192 blz. f 43,10.
- Presents an evolutionary history of human health and disease, starting from the premise that patterns of illness and disability in 20th-century human populations have been influenced by the biological and cultural evolution of the human species over the last five million years

43

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

- Demeritt, O., "Ecology, objectivity and critique in writings on nature and human societies", *Journal of Historical Geography*, jrg. 20 (1994), pp. 22-37.
- Eckart, W. U. en R. Jütte, **Das europäische Gesundheitssystem: Gemeinsamkeiten und Unterschiede in historischer Perspektive** (Stuttgart: Steiner, 1994). f 96,40.
- Aus dem Inhalt: Süd-Nordgefälle in der Pestbekämpfung: Italien, Deutschland und England im Vergleich - Theorie und Praxis der Cholerabekämpfung im 19. Jahrhundert. Deutschland und Italien im Vergleich Medikalisierung in Frankreich, Großbritannien und Deutschland, 1750-1850
- Graham, K. A., **Advertising in Britain, 1880-1914. Soap advertising and the socialization of cleanliness**. PhD, Temple University (1993) Advisor: William Cutler.
- 7
8 Groeneveld, N. **Afvalzuivering**, (Zeist: PIE. 1994) PIE Rapportenreeks, nr. 10. f 25.- excl. verzendkosten Dit rapport is te bestellen bij het Projectbureau Industrieel Erfgoed, Postbus 948, 3700 AX Zeist.
- Hamlyn, C., 'Environmental sensibility in Edinburgh 1839-1840. the "Fetid Irrigation" controversy', *Journal of Urban History*, jrg. 20 (1994) 3, May, pp. 311-339.

- Harrison, M. (ed.) **Public health and preventive medicine in British India, 1859-1914** (Cambridge: Cambridge University Press, 1994). f 64,50/ 140.40.
- Contents: 1. The Indian medical service; 2. Tropical hygiene: disease theory and prevention in 19th century India; 3. The foundations of public health in India: crisis and constraint; 4. Cholera theory and sanitary policy; 5. Quarantine, pilgrimage and colonial trade: India 1866-1900; 6. Professional visions and local political realities, 1896-1914; 7. Public health and local selfgovernment; 8. The politics of health in Calcutta, 1876-1899
- Henley, D., 'Climatic variation in Indonesian history: a short review of recent research', *Indonesian Environmental History Newsletter* jrg.2 (1994, June) 3, pp. 1-4.
- Hurley, A. 'Creating ecological wastelands. Oil pollution in New York City, 1876-1900', *Journal of Urban History*, jrg. 20 (1994) 3, May, pp. 340-364.
- Jansen, G. C. M., 'Stromend warer in Pompeji', *Natuur en Techniek*, jrg. 62 (1994) augustus, pp. 590601.
- Jaritz, G. en Winiwater, V., (eds.) **Umweltbewältigung. Die historische Perspektive**, (Bielefeld: Verlag für Regionalgeschichte, 1994).
- Kaufmann, J. **Schmutzige Wäsche. Zur ehelichen Konstruktion von Alltag**, (Köln: Uni-

versitätsverlag, 1994), ISBN 38709404593. DM 38. Vertaling van 'La trame conjugale', gesignaleerd in Net Werk nr. 30.

Kottek, S. S., **Medicine and hygiene in the works of Flavius Josephus** (Leiden: E. J. Brill 1994) Studies in Ancient Medicine, 382 blz. f 186,80 ISBN 90-04-09941-7.

Deals with medical and paramedical topics, compiled from the works of Flavius Josephus, the Jewish historian who lived in the first century in Judea, and later in Rome. The text considers physicians and healers, diseases and epidemics, with surgery, psychiatry and psychology, and with therapeutics.

Kreek, F. W. van der, en J. W. Copius Peereboom, 'Geschiedenis van de milieu- en gezondheidsproblematiek', Copius Peereboom, J. W. (ed.) **Milieu en gezondheid**, (Boom, 1994, kort gesignaleerd in Net Werk 42).

$\frac{8}{9}$ Aan de geschiedenis is in dit boek één hoofdstuk gewijd. De auteurs gingen noodgedwongen met zevenmijlslaarzen door de geschiedenis van milieu en gezondheid heen - en van de schaal van continenten tot die van het Nijmeegse Keurboek. Hun aandacht gaat voornamelijk naar vervuiling, in het bijzonder toxicologische aspecten, en epidemieën. De literatuurlijst bij dit hoofdstuk is beperkt en bevat helaas weinig recent milieu- en hygiëne-historisch onderzoek.

Landman, E., **Van stuivende duinen tot dennenbos. Een bos-historisch onderzoek naar de boswachterij 'Waterschouwen' Provincie Zeeland**, (Middelburg: Staatsbosbeheer, 1993). Scriptie LUW.

Macauley, D., 'A history of physical activity, health and medicine', **Journal of the Royal Society of Medicine**, jrg. 87 (1994) 1, pp. 32-35. '.

Meisner Rosen, C. en J. A. Tarr, 'The importance of an urban perspective in environmental history: **Journal of Urban History**, jrg. 20 (1994) 3, May, pp. 299-310.

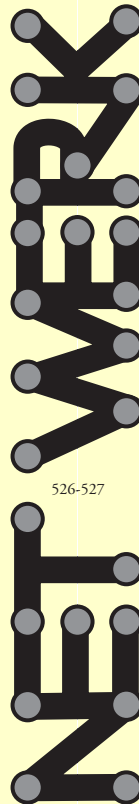
Melosi. Martin V., 'Sanitary services and decision making in Houston, 1876-1945', **Journal of Urban History**, jrg. 20 (1994) 3, May, pp. 365-406.

Melosi, M. M., 'The place of the city in environmental history', **Environmental History Review**, (1993) Spring, pp. 1-23.

Merchant, C., 'Whither Environmental History? An appraisal of recent work in the field', **Annual Meeting of the American Society for Environmental History**, Pittsburgh March 4-7.

Rome, A. W., 'Building on the land. Toward an environmental history of residential development in American cities and suburbs, 1870-1990', **Journal of Urban History**, jrg. 20 (1994) 3, May, pp. 407-434.

43

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Simonnet, D., 'L 'écologisme': (Paris: Presses Universitaires de France, 1994) 4e druk.

Que sais-je?, nr. 1784, ISBN 2 130460690, 128 blz.

Stremmel, R., **Gesundheit- unser einziger Reichtum. Kommunale Gesundheits- und Umweltpolitik 1800-1945 am Beispiel Solingen**, (Solingen: Stadt Solingen, 1993), ISBN 3-928956-03-5, 335 blz.

Tümmers, H. J., **Der Rhein. Ein Europäischer Fluss und seine Geschichte**, (München: Beek, 1994). f 66,70.

Vandepaer, E., **The health crisis in Edwardian England: class, character and the fear of 'national physical deterioration'**: PhD, New York ' University (New York: 1992) Advisor: Robert Scally.

Wildschut, J. H., **De geschiedenis van het staatsbosbeheer in de . Noordoostpolder**, (Driebergen: Staatsbosbeheer, 1992).

$\frac{9}{10}$

Williams, M., 'The relations of environmental history and historical geography: **Journal of Historical Geography**, jrg. 20 (1994) 3-21.

Bodemonderzoek

28 september 1994 *Congres Nieuwe bodem onderzoeksprotocollen georganiseerd door het (toenmalig) Ministerie van VROM, TNO, NNI, RIZA en ONRI i.s.m. Geoplan. De Reehorst, Ede [9 uur] In1. 020-6716121*

Een congres zoals deze roept bij historici wat vragen op, en niet alleen vanwege de samenstelling van de organisatie. Terwijl de informatiecampagne over de nieuwe bodemonderzoeksprotocollen haar gang gaat, is het nog altijd niet overal duidelijk dat onderzoek van bodemverontreiniging baat heeft bij de inzet van professionele (milieu)historici. Ingenieursbureaus die op grond van hun jarenlange ervaring op bodemsaneringsgebied door provinciale overheden gevraagd worden een historische inventarisatie uit te voeren gaan er niet a-priori van uit dat het doorpluizen van de registers van de Kamers van Koophandel onvoldoende zou zijn. Men gaat ervan uit dat de hoeveelheid te saneren terreinen al zonder meer zo schrikbarend zal zijn, dat de nauwkeurigheid van het historisch onderzoek niet zo hoog hoeft te zijn. Het gaat ten slotte om het vaststellen van grote lijnen voor de prioritering van de bodemsaneringen. Toch is het sterk de vraag of het bezuinigen op uitgebreid historisch onderzoek vooraf er niet toe kan leiden dat mogelijk belangrijke bronnen van vervuiling over het hoofd gezien zullen worden. Dit is niet het enige probleem bij het afstemmen van historisch onderzoek op de bestaande lijsten van (potentieel) vervuilde lokaties. De databanken van de verschillende provincies lopen nogal uiteen: de

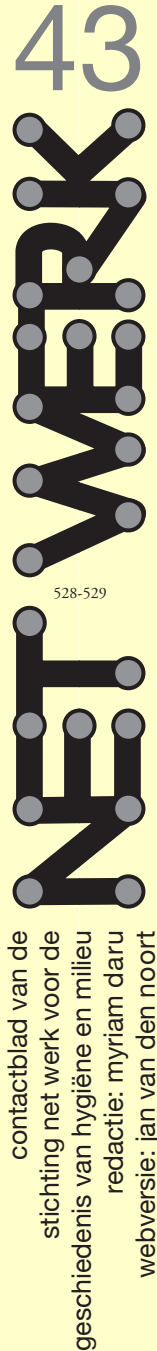
keuze van de velden is niet identiek, de criteria voor de invulling lopen uiteen, de behandeling van ontbrekende gegevens vraagt om bijstelling. Kortom, de sanering van de bestanden zou vooraf moeten gaan aan de sanering van de bodem. Historici gewend aan de omgang met gegevens, zouden beslist hierbij een nuttige rol kunnen spelen.

Het water van Utrecht en Kromme Rijn: verleden en toekomst

During, R., en .B. P. M. Specken, *Analyse van het watersysteem van het Kromme Rijn gebied en de stad Utrecht*, INRO/TNO (Den Haag: VROM 1993) VROM 93422/a/10-93/31 7537/124.

Vroeger stroomde de Rijn van Wijk-bij-Duurstede naar de stad Utrecht, vandaar via de Vecht naar het noorden en via de Oude Rijn naar het westen. Na de afsluiting van de Kromme Rijn, begin 12e eeuw, werd de invloed van rivierwater minder en nam de invloed van regen en kwelwater toe. Terwille van een beter peilbeheer en om de toenemende watervervuiling de baas te worden, werd de laatste eeuwen steeds meer rivierwater ingelaten uit de Lek, bij Wijk-bij-Duurstede en bij Vreeswijk. De grachten, singels en kanalen worden met dit water doorgespoeld.

Belangrijk, ook voor de Vecht, is de komst van zuiveringsinstallaties. Door de bouw van de rioolwaterzuiveringsinstallaties (RWZ) van Doorn, Driebergen, Zeist, de Bilt en Bunnik en vooral van de stad Utrecht, is de waterkwaliteit duidelijk verbeterd. Helaas is het erg kostbaar om dit gezuiverde water echt volledig schoon te maken. Daardoor is het water uit deze installaties nog steeds een belangrijke oorzaak van de huidige verontreiniging van het oppervlaktewater. Behalve het rioolwater stroomt ook het regenwater naar die installaties. De regen krijgt niet meer de kans de bodem in te trekken en het grondwater te voeden. De aanleg van het Amsterdam-Rijnkanaal heeft een grote invloed gehad op het watersysteem van stad en Kromme Rijngebied. Het is gegraven eind jaren dertig en verbindt Amsterdam met de Nederlanden. Het kanaal van bijna vijftig kilometer heeft één waterstand. In de omgeving van Utrecht is het peil ver beneden maaiveld. Hierdoor zuigt het kanaal als een spons aan het grondwater in de regio en blijft er te weinig gebiedseigen water over voor Kromme Rijn en stad. Om de problemen van het water in en rond Utrecht het hoofd te bieden, is in het kader van de Voorbeeldplannen Vierde Nota een uitvoerig project gestart. Het is een uitwerking van een door BOOM

Milieukundig Onderzoek- en Ontwerp bureau en INRO/TNO ingezonden idee voor het herstel van het evenwicht in de watervoorziening van de Utrechtse stadsgrachten vanuit het Kromme Rijngebied.

Overzicht van Net Werk bijeenkomsten

Voor zowel Net Werkers van het eerste uur alsook voor lezers/donateurs die zich sinds 1986 zijn gaan interesseren voor de geschiedenis van hygiëne en milieu ontbrak het aan een overzicht van de Net Werk bijeenkomsten die tot nu toe hebben plaats gevonden. Terugkijkend kunnen we vaststellen dat de bijeenkomsten vaak onontgonnen terrein of weinig platgetreden paden hebben opengesteld. Het spectrum van onderwerpen is breed. Het onderlinge verband tussen de thema's zal niet voor iedereen evident zijn, maar dat is er toch. Soms leggen juist actuele gebeurtenissen verbanden bloot. Zo laten bijvoorbeeld politieke conflicten zien hoe een ecologisch evenwicht door oorlogshandelingen verstoord wordt en gebrekkige hygiëne tot epidemieën leidt, wijzen overstromingen op tegenstellingen in de perceptie van milieुरisico's of wijst een protestactie op de historisch gewortelde oorzaken van misstanden in de verhouding tussen mens en dier. Met de Net Werk bijeenkomsten

proberen we zowel in de breedte als in de diepte bij te dragen aan de bewustwording van de relaties tussen de huidige ontwikkelingen en de geschiedenis van hygiëne en milieu, al was het maar door het bieden van een ongebruikelijke invalshoek. Juist het uitnodigen van onderzoekers van zeer diverse pluimage kan soms tot verrassende confrontaties leiden. De kleinschaligheid en informaliteit van de bijeenkomst levert dan een gunstige omgeving voor openhartige discussies. Jammer is wel dat juist door de kleinschalige aanpak de middelen ontbreken om van de bijdragen en de discussies meer dan een beknopte weergave te publiceren.

28 november 1986

Utrecht Eerste bijeenkomst van werkgroep, 8 aanwezigen zie Net Werk nr 4

27 februari 1987

AMC Amsterdam
Pieter Bol (onderzoeker AMC)
over de collectie Saltet, AMC

22 mei 1987

IMSA, Amsterdam
-Ingenieurs en medici
-Besluit oprichting van stichting)

18 december 1987

Waterleidingmuseum Utrecht
-rondleiding door de heer Bokma
-Willibrord Rutten (promovendus LUW; Maastricht) De mens belaagd door de pokken, de pokken belaagd door de mens zie Net Werk nr 7

26 februari 1988

Rioolwaterzuiveringsterrein Zandpad, Utrecht; rondleiding en presentatie Ben Gales (onderzoeker, Maastricht) De aanleg van de waterleiding te Maastricht

22 april 1988

GGD Utrecht
-R. van Kessel Infectieziektenbestrijding van de GGD van Utrecht nu
-Pieter 't Hart (onderzoeker RUU) De cholera en de overheidszorg voor de volksgezondheid in de stad Utrecht
zie Net Werk nr 9

28 oktober 1988

RIVM Bilthoven
-Guy Roumans RIVM) Taak en plaats van het RIVM
-Arie Havelaar (RIVM) Gezond en wel, diapresentatie. Actuele problemen bij het microbiologisch onderzoek van drinkwater

12
13

17 februari 1989

Instituut voor de geschiedenis van de geneeskunde, KUN
-Eddy Houwaart (promovendus RUG) presentatie van het instituut, Localisme en epidemiologie in de negentiende eeuw
zie Net Werk nr 13

2 juni 1989

Bodemsanering in de praktijk
CINDU terrein Utrecht
-A.W.J. van Mensfort (projectleider bodemsanering) rondleiding
-Jurgen Nieuwkoop (promovendus TUE) Bodemsanering en historisch onderzoek (1)

- Gino Huiskes (free lance onderzoeker Groningen) Bodemsanering en historisch onderzoek (2)
zie Net Werk nr 15

8 december 1989

Mens en landschap
Utrecht Academiegebouw
-Ronald van Zweden (promovendus), Archeologisch en historisch-geografisch onderzoek naar de antropogene invloeden in het Gooise heidegebied
-Paul Thissen (promovendus) Heideontginningen als maatschappelijk en landschappelijk verschijnsel in drie gemeenten in de Peel, 1880-1940

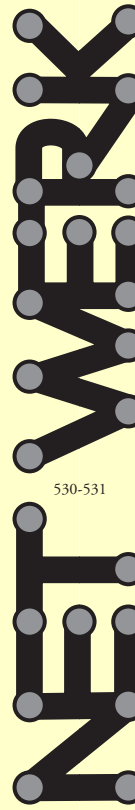
1 juni 1990

Medisch-Encyclopedisch Instituut van de VU, Amsterdam
-René Rigter (promovendus VU) Inleiding over het Medisch encyclopedisch instituut
-Frank Huisman (promovendus RUG) Reizende medici in Groningen
-G.T. Haneveld (arts, patholoog-anatoom) Het toilet aan boord een medisch-historisch en nautisch probleem
zie Net Werk nr 19

2 november 1990

Vakgroep Geschiedenis, Utrecht
Hans Achterhuis hoogleraar filosofie) Geschiedenis van de commons en milieubeleid
Jan van den Noort (promovendus RUL) Vloeibaar afval in Rotterdam in de negentiende eeuw
zie Net Werk nr 21

43

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

7 juni 1991

Academiegebouw Utrecht
-Marcel de Kort (promovendus EUR) Problemativering van het drugsgebruik en het ontstaan van een drugsbeleid in Nederland
-Eric van Luijk (AIO) Het functioneren van de opiumregie in Nederlands-Indië tussen 1894 en 1942
zie Net Werk nr 25

27 september 1991

Milieugeschiedenis Amersfoort. In samenwerking met NEHA.
-Henk van Zon (onderzoeker RUG) Milieugeschiedenis, een vak apart
-Jan Bieleman (onderzoeker LUW) Landbouw en milieu als spanningsveld
-Jurgen Nieuwkoop (promovendus TUE) Bodemverontreiniging, een ongewenste erfenis
-Jan van den Noort (onderzoeker Rotterdam) Alles stroomt; stadswater op de voet gevolgd
zie Net Werk 26
Publikatie: *Onvoltooid Verleden Tijd* (Rotterdam/Amsterdam 1992) ISBN 90-801024-1- 5

13
14

14 februari 1992

Cultuurhistorische achtergronden van de was
Brugge, besloten bijeenkomst; i.s.m. IMSA (inhoudelijke organisatie: M. Daru, Net Werk)
-Wetenschappers uit diverse Europese landen in discussie onder leiding van Wouter van Dieren.
-Carine Meulders (KU Leuven) The struggle for cleanliness

-Myriam Daru (Net Werk) The social construction of the laundry
zie net Werk nr 29

10 april 1992

Natuur beschouwd en beschermd
Academiegebouw Utrecht.
In samenwerking met de werkgroep Historische Ecologie
-Gert Jan Baaijens (onderzoeker) De niet-natuurlijke oorsprong van Nederlands natuurlijke beken
-Henny van der Windt (Biologisch Centrum RUG) De geschiedenis van de natuurbescherming van ongeveer 1850 tot nu
-Jelle Vervloet (hoogleraar LUW) Wat is historische ecologie?
zie Net Werk nr 29, 30

22 november 1992

Poepen en piesen verbeeld
Academiegebouw Utrecht.
-Jeanine Otten (promovenda) Het hol van de Beemster: boertige kakkers als bron van vermaak en vermaning
-B. Dubbe Openhartige wandtegels
-B. Wander Privaten, stillen en krullen
zie Net Werk nr 33
Besproken in de Volkskrant

2 april 1993

Tot de bodem
Academie gebouw Utrecht
Uitreiking van de eerste Net Werk scriptieprijs aan Ronald Prins.
-Ronald Prins (laureaat Net Werk prijs) Hinderwet en leefklimaat in Kampen 1875-1940
-Henri Slijkhuis (projectleider

Overijssel) De historische komponent in een aktueel milieuprojekt
-Herman Veldman Historisch voor-
onderzoek voor bodemsanering
zie Net Werk nr 35, 36
Artikel in Volkskrant

4 november 1993

Er zit een luchtje aan
Stadsarchief Den Bosch, in samen-
werking met Net Werk
-Henk van Zon (onderzoeker
RUG) Openbare hygiëne in Ne-
derlandse steden
-Jurgen Nieuwkoop (projectleider
DHV MI) Bodemvervuiling en
historisch onderzoek
-Myriam Daru (Net Werk) Het
temmen van de beer; de systemen
voor de afvoer van faecaliën in
Den Bosch 1870-1934

14
15

zie Net werk nr 38

19 november 1993

Milieugeschiedenis en Derde Wereld
Academiegebouw Utrecht, in
samenwerking met de Vereniging
voor Landbouwgeschiedenis
-Arij Ouweneel (onderzoeker
CEOLA) Voorbij het optimum in
Anáhuac (Mexico, 18e eeuw)
-Antje van Driel (onderzoeker
UvA) Landdegradatie en bodem-
conservering in Noord-Benin
-Bernice de Jong Boers (aio
KITLV) De gevolgen van de uit-
barsting van de vulkaan Tambora
op het eiland Sumbawa (Indone-
sië) in 1815
-David Henley (aio KITLV) New
World crops in North Sulawesi

(1550-1850)
zie Net Werk nr 38

17 december 1993

*Terug naar de toekomst. Een zoek-
tocht naar milieus parende en inno-
verende rioleringstechnieken vanaf
Liernur († 1893) tot in de volgende
eeuw*

Amersfoort Congrescentrum
Euroase Amersfoort. In samen-
werking met DHV Milieu en in-
frastructuur, RIONED en NWA
-Myriam Daru (Net Werk) Pneu-
matisch stelsel contra spoelstelsel:
de ongewone technieken van cap-
tain Liernur

-Iris van Veenendaal (Centrum
voor Beleid en Management,
Utrecht) Amsterdam, de schone
dame met de stinkende adem: het
begrip openbare hygiëne in het
rioleringsdebat in de 2e helft van
de 19e eeuw

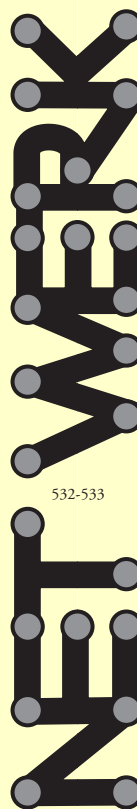
-J. B. M. Wiggers (hoogleraar
TUD) De problemen van heden,
verklaard uit het verleden (over-
zicht van de innovatie in de riole-
ringstechniek)

-J. Voorhoeve (DHV Milieu en
Infrastructuur) De riolering in de
volgende eeuw

-Met een paneldiscussie onder
leiding van professor dr. ir. J .L.A.
Jansen (VROM-TNO) , met drs.
S.P.Tjallingii (IBN DLO), ing.
A.G. van den Herik (vm Gront-
mij), ir. W.C. Witvoet (DHW
Water)

zie Net Werk nr 39

43

532-533

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

27 april 1994

*Gezondheidsrisico's, milieuhygiëne
en geschiedenis*

Academiegebouw, Utrecht

-Myriam Daru (Net Werk) Inlei-
ding op dagthema

-Leo Noordegraaf (hoogleraar
geschiedenis UvA) Geschiedenis,
risico en besmettelijke ziekten

-Pieter Bol (Gezondheidsraad)

Risico's in de geneeskunde (risico-
begrip, -schatting, -analyse, -bele-
ving, -aanvaarding)

-Roland Bal (promovendus

Centrum voor Recht en Beleid,
Leiden) Grenzen in Risico's, een

analyse van normstelling voor mi-
nerale vezels

zie Net Werk nr 41 .

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

534-535

44 NET WERK

Redactioneel

Daar lag het dan, het themanummer Milieugeschiedenis van het Tijdschrift voor Geschiedenis. En al na vijf regels in de inleiding wordt Net Werk genoemd. De gepaste trots wordt dan snel getemperd door het verwijt van koudwaterrees (geuit naar aanleiding van het redactioneel van nummer 34, waarin ik me afvroeg of Net Werk niet dobberde op de baren van de groene geschiedenis). Nee, zeggen de redacteuren van het themanummer, er is geen rede tot verontrusting. Historisch-thematische belangstelling reflecteert de actualiteit, maar hoeft niet te verdwijnen als de actualiteit minder wordt.

Een blad als Net Werk, hoe klein dan ook, maakt als grijze literatuur deel uit van de dynamiek van die belangstelling. Het draagt materiaal aan en wordt (soms moeizaam) gevoed door wat onderzoekers en anderen aandragen. Daarmee is het vraagstuk van de continuïteit en de zelfstandigheid niet opgelost. Net Werk is informeel begonnen en Net Werk is nog steeds informeel. Daarmee is het keer op keer mogelijk geweest niet conventionele dwarsverbanden te leggen tussen verschillende onderzoeksterreinen. De inleiding van TvG reageert op wat genoemd wordt 'de wijde kleren' van de milieugeschiedenis: er moet meer lijn komen in de productie

van milieuhistorische publikaties, waarbij de redacteuren een onderscheid leggen tussen gelegenheidsgeschriften (uitstapjes van historici), natuurwetenschappelijke benadering (voornamelijk historische ecologie en klimatologie), een geëngageerde richting (waartoe Ponting wordt gerekend, zelf zie ik in hem meer een gelegenheidsschrijver die zich na het schrijven over de groene geschiedenis probleemloos op Churchill stort) en een 'autonome' ontwikkeling (een onduidelijke restcategorie?) die verbonden wordt aan de mentaliteitsgeschiedenis, met name de veranderende opvattingen over schoon en vuil, rein en onrein.

Daarme vind ik dat aan de hygiëne als historisch onderwerp onvoldoende recht wordt gedaan. Hygiëne is de bindende schakel tussen gezondheid en milieu. Daarmee zit zijkleem tussen medische geschiedenis en milieugeschiedenis (en zelfs techniekgeschiedenis). Zij is verbonden met houdingen ten opzichte van schoon en vuil, dat wel, maar autonoom is niet de goede kwalificatie. Hygiëne wordt nu hier, nu daar als onderwerp aangegrepen. In het onderzoekprogramma voor de geschiedenis van techniek in Nederland in 1890-1970 vinden we hygiëne in de onderzoekscluster 'de stad' (drinkwatervoorziening en afvalbehandeling) en in het cluster 'huishouden' (wassen, voed-

sel). Zijdelings, via het aspect van veiligheid -in de negentiende eeuw ideologisch nauw verbonden met hygiëne - komt zij nog eens in dat programma aan bod. In mijn ogen heeft de verbinding hygiëne- en milieugeschiedenis niets willekeurig en is zij ook geen geval van laat-duizend-bloemen-bloeien-autonomie.

2
3

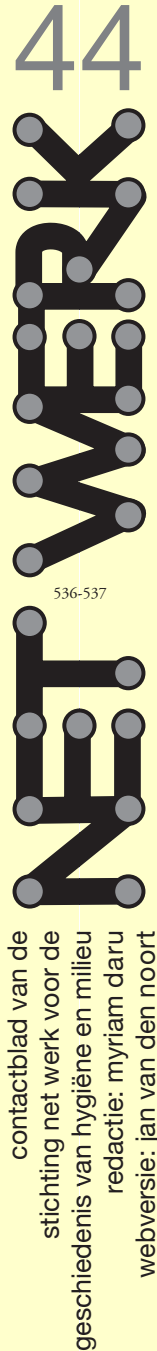
Dat de theoretische uitwerking en de plaats van hygiënegeschiedenis binnen de historische subdisciplines nog niet helder is, dat aanvaard ik. Reden te meer om te zoeken naar een goede integratie.

Myriam Daru

Een waterzuiveringsinstallatie als monument?

Nederland waterland. Hoe vaak wordt dit cliché niet gehanteerd? Toch gaat Nederland niet echt evenwichtig om met zijn aan water gebonden (industriële) erfgoed. Dit land bezit een betrekkelijk groot aantal monumentale watertorens (waarvan enkele tegenwoordig volstrekt andere functies vervullen). Het zijn de meest zichtbare monumenten voor de geschiedenis van het drinkwater. Watertorens zijn esthetisch, landschappelijk en technisch interessante objecten die de aandacht trekken en daardoor eerder in aanmerking komen voor behoud en bescherming. Veel bekaaidere komen de oude, minder of

helemaal niet zichtbare installaties voor de winning van drinkwater er van af. Nog erger is het gesteld met de rioleringsnetwerken en de waterzuiveringsinstallaties. Hier en daar worden bij renovatie werkzaamheden brokstukken van het oude netwerk uit de grond gehaald en in zeldzame gevallen door een attente ambtenaar van de ondergang gered, om daarna in een hoek op betere tijden te wachten. Veel vaker eindigt alles als puin en afval. Toch is het niet zo dat het publiek geen interesse zou hebben voor rioleringsnetwerken. De tentoonstelling die in het Pavillon de l' Arsenal gehouden werd over het ondergrondse Parijs staat op nummer een van alle in dit tentoonstellingscentrum van de Stad Parijs gehouden manifestaties. Met niet minder dan 56 000 bezoekers. Daarbij moet men natuurlijk beseffen dat de creaties van ingenieur Belgrand en de zijnen spectaculairder zijn dan wat wij in Nederland kunnen vinden. Reden te meer om erop toe te zien dat er niet binnen kort helemaal niets meer te vinden is aan historische installaties voor inzameling en verwerking van vloeibaar afval. Het historisch besef van de rioleringsvakwereld is al enige tijd groeiende. Zo probeert de historische commissie van de NVA (Nederlandse Vereniging voor Afvalwaterbehandeling en Waterkwaliteitsbeheer) al enige tijd alle handboeken te verzame-

len die ingenieursbureau's vroeger wegens technische veroudering weggooiden. Dezelfde commissie heeft met het Projectbureau Industrieel Erfgoed samengewerkt bij de totstandkoming van het branche rapport over afvalzuiveringsinrichtingen (zie Net Werk 43).

Nog opzienbarender is het feit dat een procedure in gang is gezet om een uit gebruik genomen Tilburgse zuiveringsinstallatie ten minste voor een deel van de ondergang te redden. Tilburg neemt om verscheidene redenen een bijzondere

3
4

plaats in in de geschiedenis van de behandeling van afvalwater in Nederland. In 1870 ontwierp voor Tilburg een drietal ingenieurs met J.P. Havelaar voorop een voor die tijd in Nederland zeer vooruitstrevend en veelomvattend rioleringsplan, dat vervolgens de la in verdween. Tilburg was ook de stad die in 1904 gekozen werd voor de bouw van een Rijksproefinstallatie voor biologische reiniging. Deze poging tot modernisering van de afvalwaterbehandeling eindigde roemloos in 1912 toen de 'septic tank commissie' werd opgeheven, de gemeente Tilburg weigerde de Rijksinstallatie over te nemen en deze werd gesloten. De huidige waterzuiveringsinstallatie van Tilburg-Oost, waar het hier over gaat, is op het terrein van de eerste biologische proefinstallatie gebouwd. Tilburg was ook een van de weinige

gemeenten waar vrij uitgebreide vloei- en drainagevelden ooit aangelegd werden, een verschijnsel dat in landen als Duitsland, Frankrijk en Engeland veelvuldig voorkwam in de omgeving van grote steden (andere Nederlandse voorbeelden waren Hilversum en later in de jaren dertig Ede en Bennekom - tot in de jaren zeventig van deze eeuw - en de vloeivelden bij aardappelmeelfabrieken in Groningen). In 1898 werd een terrein van circa 3 ha ingezet als proefirrigatie veld. In 1906 kwam het besluit om omvangrijke vloeivelden aan te leggen. Dit was het begin van een lange weg waarbij de gemeente Tilburg overwoog om terreinen van ruim 300 hectaren oppervlakte aan te kopen. De plannen zijn niet in de oorspronkelijk geplande omvang uitgevoerd. Men breidde wel het eerste veld uit om het afvalwater van het westelijke deel van de stad te reinigen 'langs natuurlijke weg'. Een tweede veld kwam ten noorden van de stad te liggen, bestemd voor een afvoergebied van circa 400 ha. Tilburg heeft ook een van de meest roemruchte rechtszaken in de geschiedenis van de oppervlaktewatervervuiling moeten voeren met Oisterwijk vanwege de onhoudbare toestand van de Leij (en werd in het ongelijk gesteld). Voor de bouw van de zuiveringsinrichting Tilburg-Oost in de jaren dertig betrof men expertise uit Duitsland, toen een

speerpuntland op het gebied van zuiveringsinstallaties. De onderhandelingen met de uitvinder van de in Tilburg toegepaste chemische methode, dr. Penschuck, verliepen niet vlekkeloos. Van enig belang bij dit verhaal is de poging om vetten uit het afvalwater van de wolstad terug te winnen, waarbij eerder financiële dan milieuhygiënische overwegingen de voorop stonden. Het oude chemische slibbehandelingsgebouw bestaat nog en wordt in het PIE rapport uniek voor Nederland genoemd, maar redding is nagenoeg uitgesloten. Er moet nog bezien worden hoe iets van de oude roerwerken nog kan worden gered. Daarnaast bestaat nog een pompgebouw uit dezelfde tijd (1938). De slibgistingstanks uit de jaren vijftig zijn een probleem op zich, alleen al door hun omvang. De zuiveringsinrichting van Tilburg-Oost behoort mede door de context tot de historisch meest waardevolle van Nederland. Nico Groeneveld geeft in het PIE-rapport slechts aan de latere installaties van Harskamp (1959), Voorschoten (1954), Alphen-West (1957) en Enschede-West (1951) een hogere score. Omdat zij naoorlogs zijn, is hun status als jong monument in mindere mate aan de orde dan dat van de voor-oorlogse Tilburgse inrichting. De hydrografische en waterschapsbestuurlijke situatie van Tilburg is behoorlijk ingewikkeld: dit maakt samen met

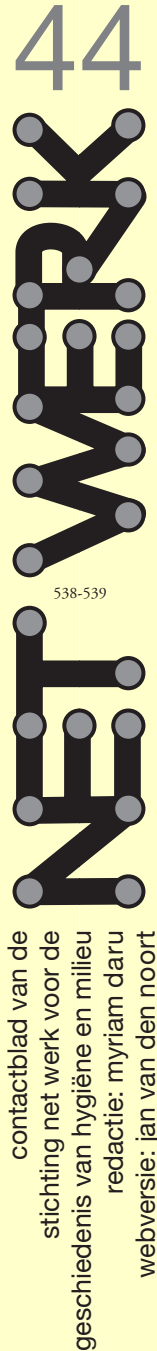
de druk om ruimte van de zuiveringsinrichting voor andere bestemmingen vrij te maken de weg voor monumentenbehoud nogal netelig. Wel is het monumenten inventarisatie project (MIP), voortgezet in het monumenten selectie project - de grote inhaal manoeuvre van de Rijksdienst voor Monumentenzorg om het bestand van Rijksmonumenten uit de periode 1850-1940 up-to-date te brengen - een nieuwe factor die ertoe zou kunnen bijdragen dat Tilburg - of liever gezegd het waterschap De Dommel, na 1 januari a.s. de eigenaar - met een bijzondere primeur zou kunnen 'scoren'. (M.D.)

Rijnmond

Van CMRK tot DCMR. De vervuiling in de Rijnmond te lijf

Maarten Rigter
Doctoraalscriptie Economische en Sociale Geschiedenis augustus 1993

De kattepislucht: dat was het symbool voor de luchtvervuiling in Rotterdam aan het einde van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig, een weinig prettige kennismaking voor de vele allochtonen die Rotterdam in de jaren zestig kwamen bevolken. Het was ook een van de meest waarneembare vormen van vervuiling. Maarten Rigter is voor het schrij-

ven van zijn doctoraalscriptie op zoek gegaan naar de aanpak van de milieuvveruiling in Rijnmond. De klachten over luchtverontreiniging bij de Centrale Meld- en Regelkamer vormden daarbij een van de meetbare elementen van deze geschiedenis. Vrij kort schetst hij de ontwikkelingen van de bedrijvigheid van Rotterdam en de gevolgen die deze gehad hebben voor het milieu. Voor een diepgravende studie van lucht- en bodemverontreiniging voor de jaren zestig van deze eeuw zal nog heel wat onderzoek moeten plaatsvinden. Het verhaal krijgt vaart met de eerste ernstige smogperiode vanaf 1959. Naast de geleidelijke verslechtering waren er tal van incidenten, maar van een bestuurlijke strategie inzake terugdringing van de oorzaken was nog geen sprake. Opvallend zijn de vele bestuurlijke veranderingen die elkaar hebben opgevolgd. Er is nogal geëxperimenteerd met bestuursvormen om de ernstige milieuproblemen het hoofd te bieden. Rigter heeft zijn aandacht onder andere gericht op het functioneren van de CMRK. In het begin kreeg deze maar moeilijk voet aan de grond. Zij beschikte maar over geringe middelen. Maar gaandeweg kregen de registraties van klachten en van luchtvervuiling meer gewicht, terwijl de media deze dynamiek gingen versterken. Desondanks was de machtsbasis van de CMRK smal.

Ondanks meer publiciteit, zowel van de kant van de actiegroepen als van de kant van het Openbaar Lichaam Rijnmond, en ondanks de steeds verfijndere meettechnieken en de objectivering van de klachten was er pas echt sprake van effectieve maatregelen toen staatssecretaris Kruisinga in 1970 het Rijnmondgebied uitriep tot saneringsgebied, vooruitlopend op de landelijke wetgeving. Volgens Rigter had toen het rapport 'Milieubelasting door stank' van de staffunctionaris van Rijnmond voor de Milieuhygiëne als gevolg dat het bedrijfsleven meer bereidheid tot samenwerking ging vertonen. Dit lijkt een te eenvoudige interpretatie, zelfs wanneer aanvullend gesteld wordt dat dit plaatsvond 'vooral omdat het rapport de aanbeveling doet om in een aantal gebieden maar helemaal geen huizen meer te bouwen in verband met de luchtverontreiniging.' In hoeverre na 1971 de UNESCO conferentie van Stockholm en het Rapport van de Club van Rome bijgedragen hebben aan het meewerken van het bedrijfsleven of parallel met andere ontwikkelingen is iets dat moeilijk meetbaar is. De laatste zaak die Rigter noemt, het besef dat het tegengaan van milieuvverontreiniging vaak in het eigen belang is, lijkt wel overtuigender. Zoals Rigter het vaststelt draagt een betere woonomgeving ertoe bij dat men makkelijker aan personeel

kan komen en dat het personeel gezonder blijft. Het tegengaan van vervuiling is in vele gevallen ook het tegengaan van bedrijfsstoringen. In 1971 kon dan ook de begeleidende taak van de CMRK worden vervangen door de veel verdergaande bevoegdheden van de Dienst Centraal Milieubeheer. Naast de grotere bevoegdheden was kwantitatieve en kwalitatieve uitbreiding van de vakkennis van de dienst een belangrijk element voor de effectiviteit. Die effectiviteit is duidelijk gebleken: de afname van luchtverontreiniging in de Rotterdamse regio is merkbaar en meetbaar. Mij lijkt de rol van (huis- en bedrijfs)artsen in de ontwikkeling van het bewustzijn omtrent de luchtvervuiling onderbelicht en mis ik een scherpe analyse van het samenspel van de zeer uiteenlopende maatschappelijke groeperingen in het stadsleven. Maar verder biedt deze scriptie een helder overzicht van een spannende periode in de geschiedenis van het bestrijden van milieuverloedering. (M.D.)

Stad en gezondheid

Op 19 en 20 september j.l. werd te Stuttgart het derde "Treffen des Arbeitskreises für Sozialgeschichte der Medizin der Robert Bosch Stiftung" gehouden. Het thema van de bijeenkomst was 'Stadt und

Gesundheit in der Neuzeit'. Er werden lezingen gehouden over:

- de demografische aspecten van de stedelijke gezondheid in de 19e en de 20e eeuw (Jörg Vögele)
- de strijd tegen t.b.c. in Duitsland en Engeland (Flurin Condrau)
- veranderende levensverwachtingen tijdens de industrialisering (Sylvia Schraut)
- medische 'Vergesellschaftung' in de vroegmoderne tijd (Francisca Loertz)
- de gezondheidsontwikkeling in Gelsenkirchen (Martin Weyer-von Schoultz)
- jeugdgezondheidszorg in Keulen (Thomas Dreves)
- de gezondheid als pijler van het burgerlijk beschavingsoffensief in Zwitserland (Barbara Koller)
- stedelijke gezondheidszorg in het medisch beroep in de vroegmoderne tijd (Annemarie Kinzelbach)
- de veranderende sociale positie van chirurgijns in het vroegmoderne Groningen (Frank Huisman)

Het Institut für Geschichte der Medizin der Robert Bosch Stiftung is gevestigd te Stuttgart en staat onder leiding van prof. dr. Robert Jütte. Het instituut wordt gefinancierd door de Robert Bosch Stiftung, die zijn gelden haalt uit het legaat van de rijke industrieel Robert Bosch (1861-1942). Zowel

6
7

contactblad van de
 stichting net werk voor de
 geschiedenis van hygiëne en milieu
 redactie: myriam daru
 webversie: jan van den noort

44 NET WERK

540-541

de institutionele organisatie als het type onderzoek doet denken aan de Wellcome instituten in Engeland. Evenmin als deze is het instituut te Stuttgart verbonden aan een medische faculteit (als enige in Duitsland), hetgeen gevolgen heeft voor de aard van het onderzoek dat er wordt verricht. Dat onderzoek is sociaal-historisch van aard en houdt zich minder bezig met universiteits- en wetenschapsgeschiedenis dan meestal het geval is aan de medisch-historische instituten die wel deel uitmaken van een medische faculteit. De directeur van het instituut is dan ook geen medicus maar een historicus. Een van de onderzoeks-zwaartepunten betreft de geschiedenis van de homeopathie (in 1926 werd het Hahnemann-archief verworven) en, meer algemeen, de geschiedenis van alternatieve geneeswijzen. Het instituut geeft een jaarboek uit: *Medizin, Gesellschaft und Geschichte*, waarin uitvoerig aandacht wordt besteed aan de sociale geschiedenis van de geneeskunde en de homeopathie. (F.H.)

Institut für Geschichte der Medizin
 der Robert Bosch Stiftung
 Straussweg 14
 D-70184 Stuttgart
 BRD

Gender, milieu- en hygiënegeschiedenis

Historisch onderzoek van de geschiedenis van het milieu steunt op impliciete en expliciete theoretische stellingen. Het is daarom van belang kennis te nemen van de vraagstukken die door ecofeministische kritiek worden opgeworpen, omdat zij de essentie van de relatie mens-natuur raken. Feministische kritiek heeft zich vaak gericht op de mannelijke overheersing van de natuur (in wezen de dominantie door westerse mannen). De discussie hierover heeft de kritiek echter verbreed en gedifferentieerd. Het begrip 'gender' omvat de analyse van sekse als maatschappelijke, ideologische constructie: zowel feminiteit als masculiniteit. De discussie heeft verder de westerse rationaliteit onder de loep genomen en gekeken naar de gevolgen van de filosofische erfenis uit de verlichting. Een van de kenmerken van het achttiende-eeuwse rationalisme is de daarmee verbonden mensgerichtheid. Immers, de rede wordt met het menszijn geassocieerd. In de praktijk heeft het rationalisme ook de vrouw buitengesloten - zij was niet in de omstandigheid haar redelijke vermogens ten volste te ontplooiën. De ecofeministische kritiek heeft dan ook diverse gevolgen van het rationalisme onderzocht: naast de menselijke overheersing van de na-

7
8

tuur, het zogeheten menselijk chauvinisme, het 'speciesism' oftewel de definitie van de natuur vanuit de menselijke soort (een algemenere uitdrukking van 'anthropocentrisme'), de verzakelijking van natuur (natuur als objekt, uitsluitend instrumenteel beschouwd). De kritiek treft ook de toenemende afstand tussen de menselijke cultuur en de omringende natuur.

Masculiniteit en masculinisering

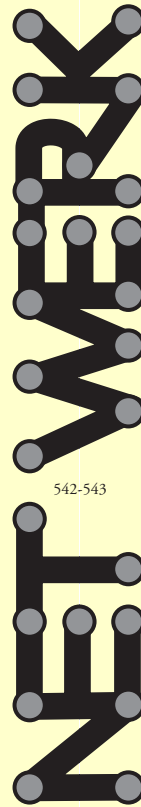
Zonder te vervallen in het idealiseren van de wildernis is het mogelijk de vervreemding tussen natuur en maatschappij te analyseren. Daarbij speelt ook het idee van vooruitgang een rol, omdat (technische) vooruitgang de overheersing en de afstand vergroot. De maatschappelijk ontstane masculiniteit van de technologie staat hier buiten kijf, zodat de verwijdering tussen mens en natuur logisch verbonden kan worden met de invloed van masculiniteit. De grootschaligheid van milieu ingrepen zoals het scheppen van dammen, Deltawerken, riviernormalisatie is doordrenkt met masculiniteit. De relatie van vrouwen met milieu en de techniek is over het algemeen een van geleidelijke kleinschalige aanpassingen. Zelfs in landen van de Sahel is de schade die wordt aangericht door vrouwen op zoek naar brandbaar materiaal voor het huishouden onvergelijkbaar met de schade, aangericht door grootscha-

lige ontwikkelingsprojecten. De vrouwelijke techniciteit is de vrucht van veel ervaring, waarbij de relatie tussen generaties een belangrijke factor is in de continuïteit van de praktische kennis. Het is pas door de massaliteit van consumptie dat vrouwen toegang hebben gekregen tot het grootschalig beïnvloeden van het milieu. De massaconsumptie heeft tegelijk de kennisbasis van vrouwen aangetast. Als je iets gewoonlijk koopt in plaats van het te maken, verdwijnt de kennis die daarvoor nodig is. Tegelijk wordt dan de positie van de vrouw als draagster en overdraagster van technische kennis aangetast.

Huishouden

De relatie vrouw-huishouden-techniek-hygiëne-milieu is pas kort geleden als onderwerp van historisch onderzoek ontdekt. (Geschiedenis van het huishouden is al van niet veel eerder datum). Onlangs is een studiedag aan het thema geschiedenis van de huishoudelijke arbeid gewijd, waar via de relatie gender-techniek werd gepoogd een programma van onderzoek te profileren. Een van de kenmerkende aspecten in de genoemde relatie is dat binnen de masculiene, technische overheersing van de natuur de vrouwen achtergesteld zijn. Zo heeft de industrialisering wel vrij snel de nodige infrastructuur geleverd voor de produktie en is bijvoorbeeld

44

8/9

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

water in dienst gesteld van de industriële produktie. Maar ondertussen moest de gewone vrouw in het huishouden nog steeds met veel moeite aan het nodige water komen. De schepping van een infrastructuur die schoon water in de huishoudens bracht kwam veel later dan de bouw van kanalen. Een ander punt is het verschil tussen degene die de risico's neemt die verbonden zijn met de toepassing van nieuwe technieken en degene die de risico's in de alledaagse werkelijkheid moet ondergaan. Het soms aan vrouwen toegeschreven conservatisme kan veel te maken hebben met deze risico-asymmetrie. Aan de andere kant heeft de opgelegde feminiteit soms voor behoorlijke ecologische schade gezorgd, zoals met de jacht op walvisachtigen voor de produktie van baleinen en cosmetica of op vogels voor aigrettes, om maar enkele van de soorten roofbouw te noemen die door modegrillen zijn ingegeven. Daarnaast kunnen we vaststellen hoe het huidige ecologisme, parallel aan het negentiende-eeuwse hygiënisme, ertoe tendeert vele taken terug te werpen op de huishoudens (in de praktijk nog steeds in meerderheid de vrouwen). Zij moest dan bijvoorbeeld de hygiënische en technische tekorten van haar omgeving opvangen door extra veel ijver aan de dag te leggen in het huishouden of de voedselbereiding (bijvoorbeeld het koken van drinkwater

wanneer de drinkwatertechnologie faalt). Zoals de schoolmeesterlijke hygiënist de vrouw promoveerden tot reddende en beschermengel van de hygiëne en het huishouden, zijn tegenwoordig veel van de begin-bijzelf activiteiten voor het huishouden (lees in het algemeen de vrouw) weggelegd en zien we dat de spanning tussen het algemene belang van gezondheid en milieu aan de ene kant en de emancipatie nog niet haar langste tijd heeft gehad.

Theorie

Om de theoretische achtergronden van het ecofeminisme te analyseren, heeft Val Plumwood haar aandacht geconcentreerd op een aantal veronderstellingen, die ik hier in haar eigen woorden weergeef

- A) 1 the identification of the female with the sphere of physicality and nature (women = nature assumption)
 - 2 the assumed inferiority of the sphere of women and of nature (inferiority of the sphere of women and of nature (inferiority of nature assumption))
 - 3 the conception of both women and nature in terms of a set of dualistic contrasts opposing the sphere of nature to that of reason or the human (dualistic assumption)
- B) 1 the corresponding identification of the male with the sphere of

- 9
10
- reason, of true humanity and culture (men = reason assumption)
- 2 the assumption of the superiority of the sphere of reason, humanity and culture to that of nature (superiority of reason assumption)
- 3 the conception of the human or cultural sphere in terms of a set of dualistic assumptions opposing it to nature (dualistic assumption).

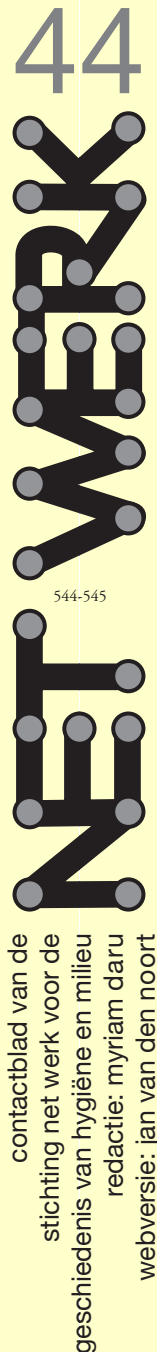
Historische analyses

Historische analyses die rekening houden met deze impliciete achtergronden zijn schaars. Een van de bekendste is Carolyn Merchant's 'Death of Nature', maar stoelt voornamelijk op ideëngeschiedenis. Latere onderzoeken hebben een meer empirische basis gezocht. De mannelijke logica moet doorbroken en daarvoor is het nodig de vanzelfsprekendheden van alle vormen van overheersing aan de kaak te stellen. Dit is een van de doelstellingen van de Gender-Environment and Development studies. In haar literatuuronderzoek over GED studies, stelt Heleen van den Hombergh dat veel verwarring is ontstaan doordat schrijvers over 'vrouwen en natuur' vasthouden aan de identificatie van vrouw en natuur zonder daaraan een historische en/of sociologische analyse te verbinden. Dit leidt tot een normatieve stellingname, met vaak beweringen die een histori-

sche implicatie hebben maar deze niet laten stoeien op historisch feitenmateriaal. Wellicht kan dit inzicht in de noodzaak van een historisch perspectief ertoe leiden dat er een nieuwe fase komt waarin meer aandacht zal worden besteed aan historisch onderzoek over de relatie vrouw-milieu. Daarbij is het de vraag of de populariteit van de vrouw als cyborg, gepropageerd door Donna Haraway (op 26-27 november 1994 gepresenteerd in de Balie te Amsterdam) zal bijdragen aan een nuchtere historische vraagstelling.

Gender-Development-Environment

De Gender Environment Development studies zijn een gevolg van de veranderingen in de benadering van vrouwen en ontwikkeling. Caroline Moser (1989) onderscheidt daarin vijf fases vanaf de jaren vijftig (welfare, equity, anti-poverty, efficiency, empowerment), uitgaande van de centrale discussie thema's. In een benadering waar de vrouwen in ontwikkelingslanden meer autonomie krijgen, doemt de vraag op of de ecologische doelstellingen uit het westen niet aan de kant gezet zullen worden als spookbeelden die de erfenis zijn van koloniale overheersing. De Franse zanger Jean Ferrat bezong al jaren geleden de vrouw in de woorden van de dichter Louis

Aragon 'La Femme est l'avenir de l'Homme'. In het Nederlands helaas niet goed te vertalen, omdat l'Homme tegelijk de Man en de Mensheid betekent. De autonomie van vrouwen hoort samen te gaan met een herwonnen harmonie met de omliggende natuur. Het is een hoop (in de twee zinnen des woords), maar in het westen zien we dat de emancipatie van vrouwen in het arbeidsproces gepaard kan gaan met een beroep op meer mobiliteit vertaald in auto-mobiliteit. Waar toename van gemak voorop staat heeft het milieu weinig te winnen. Maar zo hoeft het niet per definitie te zijn.

Zie onder andere (meer bibliografische gegevens in nummer 45)

- Hombergh, H. van den **Gender, environment and development. A guide to the literature**, (Utrecht: Van Arkel/International Books, 1993), ISBN 90-6224-992-2, 175 blz. f 25.-.
- Merchant, C. 'Gender and environmental history', **The Journal of American History**, jrg. 76 (1990) 4, pp. 1117 ff.
- Plumwood, V., **Feminism and the Mastery of Nature**, (London: Routledge, 1993), ISBN 0-515-06810-X.

Tijdschrift voor Geschiedenis

Themanummer Milieugeschiedenis
Tijdschrift voor Geschiedenis, jrg. 107 (1994) 3

Het lange wachten op het milieugeschiedenisnummer van het Tijdschrift voor Geschiedenis is voorbij. Het ligt er, tot en met de boekbesprekingen gevuld met het thema.

De onderwerpen zijn voor een deel al aan de orde gekomen tijdens bijeenkomsten van Net Werk en/of het Historisch Platform. Verschillende periodes komen aan bod: de oudheid, de tijd tussen de middeleeuwen en de 18e eeuw is wat onderbelicht en vooral als voorgeschiedenis behandeld, de 19e eeuw krijgt bij verscheidene auteurs aandacht, de 20e eeuw staat in twee artikelen centraal. Het euro-centrisme is in drie bijdragen doorbroken, met onderzoeken over Suriname (van Stipriaan), Groenland (Hacquebord en Leinenga) en Sumbawa (de Jong Boers). Het tijdsperspectief is divers: aan de ene extremititeit gaat het om zeer langdurige processen, aan de andere extremititeit om een evenement (een eruptie) en de vaststelbare en vermeende gevolgen. Belangwekkend is de pluridisciplinariteit: milieugeschiedenis wordt hier bedreven door wetenschappers afgestudeerd in diverse vakken zoals

biologie, ethologie, culturele antropologie, chemie. Naast materiële ontwikkelingen zijn houdingen, argumenten, tactieken en strategieën aan de orde. Voor de beoefening van milieugeschiedenis is duidelijk een brede belangstelling nodig, want ook de oorspronkelijke historici hebben zich moeten oriënteren in andere disciplines. Van eenheid in de benaderingen is evenwel geen sprake. Van Stipriaan kiest voor een antropocentrische benadering - en stelt dit uitdrukkelijk. Gerding gebruikt het tripartite model van Van Zanden en Verstegen, terwijl hij ook wil aansluiten bij de ge-

- 11 dachte van milieu-effect rapportage.
12 Homburg werkt vanuit verschillende kanten zonder eenduidig model, maar sterk vanuit het begrip gezondheid, omdat zijn onderwerp - de gevaren van de chemie - zich in de centraal gestelde periode daartoe leent. De pluriformiteit van het begrip milieu is in de verschillende bijdragen van dit themanummer zeer duidelijk. Zoals de redacteurs terecht stellen, bestaat 'het milieu' niet. De milieugeschiedenis ook nog niet. Dit is wel een nummer van TvG om vaak uit de kast te halen om weer 'ns een stuk te (her)lezen.

Losse nummer zijn te bestellen door vooruitbetaling van f 51.-/BFR 950.- op banknr ABN-AMRO 44 60 67 105 voor

Nederland en op banknr. 220-0773015058 voor België, beide ten name van Woltersgroep Groningen b.v., Groningen.

Verstegen, W., J. L. van Zanden en H. van Zon, 'Inleiding', pp. 323-330.

Righart, H., 'Milieu en politiek in Nederland 1960-1993', pp. 331-347.

Stipriaan, A. van, 'Water en strijd om het bestaan in Suriname. Een ecologische paradox in de slaven-tijd', pp. 348-370.

Jong Boers, B. de, 'Tambora 1815: de geschiedenis van een vulkaan-uitbarsting in Indonesië', pp. 371-392.

Gerding, M. A. W., 'As is verbrande turf'. Een veen-effect rapportage', pp. 393-414.

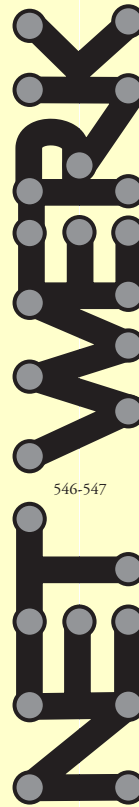
Hacquebord, L. en J. R. Leinenga, 'De ecologie van de Groenlandse walvis in relatie tot walvisvaart en klimaatveranderingen in de zeventiende eeuw en achttiende eeuw', pp. 415-438.

Homburg, E., 'Schrikbeelden van scheikundigen aard': chemische industrie, chemische wetenschap en het milieu 1800-1875', pp. 439-466.

Boersema, J. J., 'De betekenis van Griekse filosofen in hedendaagse milieudiscussies', pp. 467-484.

Windt, H. van der, 'De totstandkoming van 'de natuurbescherming' in Nederland', pp. 485-507

44

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Signalementen

Axelrod, A. en C. Phillips **The environmentalists: a biographical dictionary from the 17th century to the present**, (New York: Facts on File, 1993), ISBN 0-8160-2715-3, xiv, 258 blz.

Baker, A. R. H., 'Historical geography and environmental history', **Journal of History of Geography**, jrg. 20 (1994) 1, pp. 1-2.

Black, B., 'Petrolia. A sacrificial landscape of American Industrialization', **Landscape**, jrg. 32 (1994) 2, pp. 42-48.

Cappers, W., 'Lijkbezorging buiten geijkte kaders', Wolfram, D. J. (ed.) **Om het christelijk karakter der Natie. Confessionelen en de modernisering van de maatschappij (1850-1949)**, (Amsterdam: Het Spinhuis, 1994).

Clapp, B. W. **An environmental history of Britain since the Industrial Revolution**, (London/New York: Longman, 1994), ISBN 0-582-22627-9 / 0-582-22626-0 (pbk).

Delaunay, Q. **Histoire de la machine à laver. Un objet technique dans la société française**, (Rennes: PU Rennes, 1994), 390 blz. FL 72,20.

Demeritt, D., 'The nature of metaphors in cultural geography and environmental history', **Progress in Human Geography**, jrg. 18 (1994) 2, pp. 163-185.

Duncan, S. R., S. Scott en C. J. Duncan, 'Smallpox epidemics in cities in Britain', **Journal of Interdisciplinary History**, jrg. 25 (1994) 2, pp. 255-272.

Elerie, J. N. H., S. W. Jager en T. Spek, **Landschapsgeschiedenis van De Strubben/Kniphorstbos; archeologische en historisch-ecologische studies van een natuurgebied op de Hondsrug**, (Groningen: Regio PProject, 1993) Regio- en Landschapstudies, nr. 1.

Galinier, J., 'Eloge de la putréfaction. Esquisse amérindienne d'une physique du débordement', **Homme**, jrg. 34 (194) 129, Janvier, pp. 109-120.

Grassnick, M., **Bäder und hygienische Einrichtungen als Zeugnisse früher Kulturen**, met bijdragen van K. Usemann en H. Hofrichter (München/Wien: Oldenbourg, 1992), ISBN 3-486-26227-0, viii, 150 blz.

Groot, J. M. de, 'De lust tot last. De Rein Leven beweging als pionier in de strijd om de nieuwe mens', **Groniek**, (1993) 120, pp. 55-64.

Guha, S., 'Nutrition, sanitation, hygiene and the likelihood of death: the British Army in India c. 1870-1920', **Population Studies**, jrg. 47 (1993) 3, pp. 385-402.

Hahn, S., 'Die Schulhygiene zwischen naturwissenschaftlicher

Ook het Tijdschrift van de Nederlandse Jeugdbond voor Geschiedenis, Fibula, heeft een themanummer gewijd aan milieugeschiedenis. Kersten, M. (ed) **Fibula. Tijdschrift van de Nederlandse Jeugdbond voor Geschiedenis**, jrg. 35 (1994) 2, Themanummer: Troep van toen.

Bosch, M. en R. Kesteren, 'Van 'stinker' tot chemische bagger. Watervervuiling in de Lage Landen', pp. 6-11.

Genuchten, J. van, 'Foxy comes to town, of: Hoe Schiedamse boeren in de Romeinse tijd hun omgeving deden veranderen', pp. 2-5.

Leupen, S., 'De vervuiler betaalt! 'Milieuwetgeving' in Middel-eeuws Leiden', pp. 12-14.

Most, E. van de, 'Dreck ofte vuylnisse' Milieuverontreiniging en archeologie', pp. 15-18.

Lieburg, M. J. van **De geschiedenis van de Gemeentelijke Gezondheidsdienst te Rotterdam 1919-1994**, (Rotterdam: Erasmus Publishing, 1994) Pantaleon Cahiers, nr. 4, ISBN 90-5235-076-0 pbk, 128 blz. f 35.-.

Merrien, F., **La bataille des eaux. L'hygiène à Rennes au XIXe siècle**, (Rennes: PU Rennes, 1994). f 42,10.

Piras, S. (ed.) **Latrines. Antieke toiletten, modern onderzoek**, C. Waslander (eindredactie) (Meppel: Edu'Actief, 1994), ISBN 90-5117-175-7, 60 blz.

(was al in eerdere nummers van Net Werk gesignaleerd onder redactie van G. Jansen)

Shortland, M. (ed.) **Science and nature: essays in the history of the environmental sciences**, (Oxford: British Society for the History of Science, 1993) BSHS Monographies, nr. 8, ISBN 0-906450-08-X, viii, 291 blz.

Vervloet, J. A. J., C. de Bont, J. Renes e.a., **Wageningen Studies in Historical Geography 2**, (Wageningen: DLO Winand Staring Centrum 1994)87. 90 blz.

Wall, D., **Green history: a reader in environmental literature, philosophy and politics**, (London [etc]: Routledge, 1994), ISBN 0-415-07924-1 hbk, xi, 273 blz.

Whitney, E., 'Lynn White: ecotheology and history', **Environmental Ethics**, jrg. 15 (1993) 2, pp. 151-170.

Wiegiers, J., (samenstelling) **De levende natuur: register 1941 t/m 1992**, H. G. J. Hagen e. a. (red.) (Utrecht: Stichting uitgeverij Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische Vereniging, 1994), ISBN 90-5011-075-5, 144 blz.

Wilkie, J. S. en V. Vinikas, 'Soft soap, hard sell: american hygiene in an age of advertisement', **Journal of Social History**, jrg. 27 (1993) 2, pp. 383-384.

Williams, M., 'The relations of environmental history and historical geography', **Journal of Historical**

Geography, jrg. 20 (1994) 1, pp. 3-21.

Wimmers, W. H., W. Groenman-van Waateringe en T. Spek., 'Het culturele erfgoed van een natuurgebied: honderden eeuwen menselijke activiteit in het natuurlandschap van de Bussumer- en Westerheide', **Historisch Geografisch Tijdschrift**, (1993) 11, pp. 53-74.

Zirnstien, G., **Umweltprobleme und Oekologie in der Geschichte Mitteleuropas**, (Marburg: Metropolis Verlag, 1994) Oekologie und Wirtschaftsforschung, nr. 14, ISBN 3-89518-010-6, 346 blz. DM 36.-.

Zohary, D. en M. Hopf **Domestication of plants in the Old World: the origin and spread of cultivated plants in West Africa, Europe and the Nile Valley**, (Oxford: Clarendon Press, 1993) Oxford Science Publication., ISBN 0-19-854795-1, x, 278 blz.

Wellcome symposium in Groningen

Op vrijdag 16 december 1994 wordt te Groningen het derde Anglo-Dutch Wellcome symposium gehouden. Het thema luidt: 'The changing nature of medical teaching in the 19th century'. Een zestal sprekers uit Engeland, Nederland en de Verenigde Staten is uit-

Erkenntnis, sozialer Verantwortung und "vaterländischen Dienst". Das Beispiel der Myopie in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts', **Medizinhistorisches Journal**, jrg. 29 (1994) 1, pp. 1994.

Hardy, A., **The epidemic streets. Infectious disease and the rise of preventive medicine 1856-1900**, (Oxford: 1993), ISBN 0-190820377-2.

Hering, S. en G. Maierhof **Die un-pässliche Frau: Sozialgeschichte der Menstruation und Hygiene, 1860-1985**, (Pfaffenweiler: Centaurus, 1991), ISBN 3-89085-633-0, 459 blz.

Hermant, J. (ed.) **Mit den Bäumen sterben die Menschen: zur Kulturgeschichte der Oekologie**, (Köln: Böhlau, 1993), x, 242 blz.

Higgins, R. R., 'Race, pollution and the mastery of nature', **Environmental ethics**, jrg. 16 (1994) 3, pp. 251-264.

Hove, J. ten, **Delfstoffenwinning en chemische industrie: een geschiedenis en bronnenoverzicht**, (Amsterdam: NEHA, 1993), ISBN 90-7161-757-2, 197 blz. f 39,50.

Jacobsen, J. E. en J. Firor (eds.) **Human impact on the environment: ancient roots, current challenges**, Rice University en Scientia (Boulder, Col. [etc]: Westview Press, 1992), ISBN 0-8133-8550-4, x, 220 blz.

genodigd over dit thema een lezing te houden:

prof. dr. K. van Berkel (Groningen): 'The study of medicine and classical education: the discussion on the value of classical education before 1917'.

Dr. J. Wachelder (Maastricht): 'Introducing the experimental method. Dutch medical education in focus'.

Dr. E. Houwaart (Maastricht): 'National health and Dutch medical education 1850-1880. The modernization of medicine in an utilitarian era'.

Prof. dr. J. Pickstone (Manchester): 'Metropolis and provinces in English medical education'.

Prof. dr. S. Lawrence (Iowa): 'After the act: anatomy in mid-nineteenth century Britain'.

Prof. dr. W. Bynum (London): 'Textbooks and medical education in nineteenth century Britain'.

Geïnteresseerden kunnen zich opgeven bij: mevr. R. Molanus, Secretariaat Vakgroep Gezondheidswetenschappen Sectie Medische Geschiedenis, Antonius Deusinglaan 1, 9713 AV Groningen. De kosten bedragen 45,- (incl. koffie, lunch en receptie) en kunnen worden overgemaakt naar de ABN/AMRO bank Groningen-Haren, ter attentie van P.H.J. Kuijer (rek. nr. 49 98 64 743) onder vermelding van "Wellcome Symposium".